

T.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

GÖRDÜKLERİM YAŞADIKLARIM

I WITNESSED and LIVED THROUGH
CE QUE J'AI VU ET VÉCU MOI-MÉME

(Erzurum 1917-1918)

YARBAY [Lt.Col.] TVERDOHLEBOF

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları

ANKARA
GENELKURMAY BASIMEVİ
2007

Yayına Hazırlayan / Editor

Dr. Öğ. Alb. Ahmet TETİK

Fransızcaya Çeviri / Traduction en Français: Prof.Dr. Sevim SÖNMEZ

Rusçadan Çeviri / Translation from Russian: Öğ. Bnb. Ertuğrul BOSTANCI

İngilizceye Çeviri / Translation into English: Uzm. Y. Serdar DEMİRTAŞ

Belge Ayırım / Document Classification

Uzm. Nuri BAYRAK

Belge Onarım / Document Restoration

Türkân YILMAZ

Belge Çekim / Document Scanning

Uzm. Erol SESİĞÜR

Veri Hazırlama / Data Processing

Nuray ÇALIŞKAN

SUNUŞ

Tarihî olayları gerçek yönleriyle ortaya çıkarmak, öğrenmek ve aydınlatmak için uygulanan yöntemlerden birisi de tanıkların şahitliğine başvurmaktır. Doğal olarak olayın birinci derecede görgü tanıklarının ifadeleri çok önemlidir.

Birinci Dünya Savaşı'nda, Doğu Cephesi'nde meydana gelen olayların aydınlatılmasında kullanılan başvuru kaynakları da arşiv belgeleridir. Bu cephedeki Ermeni kaynaklı olayların gerçek yönünün ortaya konmasında, birinci derecede tanıkların şahitliklerinin önemi inkâr edilemez. Gnkur. ATASE Başkanlığınca yayımlanan "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918" adlı belge yayında tanıkların gözlemlerini aktaran belgeler yer almıştır.

Doğu Cephesi'nde meydana gelen olayların birinci derecede tanıklarından birisi de Erzurum 2 nci Ermeni-Rus Kale Topçu Alay Komutanı Yarbay Tverdohlebof'tur. 1917 yılı sonlarında ve 1918 yılının ilk aylarında Erzurum ve Erzincan'daki Ermeni terörüne bizzat tanık olan Rus Yarbay Tverdohlebof'un gördüklerini ve yaşadıklarını aktardığı belgeler de tarihe tanıklık etmek üzere bu kitapta yayımlanmaktadır.

Yarbay Tverdohlebof'un Gnkur. ATASE Başkanlığı Arşivinde mevcut olan orijinal Rusça el yazılı belgelerin aslı ile Türkçe, İngilizce, Fransızca çevirileri bir arada kitap olarak kamuoyunun ve bilim dünyasının istifadesine sunulurken, Ermeni terörünün ulaştığı boyutlar tüm çıplaklığı ile gözler önüne serilmektedir.

Ermeni vahşetinin ulaştığı boyutlar, Türklere karşı savaştan ve Ermenilerle iş birliği içinde bulunan Rus yarbayı bile çileden çıkarmaya yetmiştir. Yarbay Tverdohlebof, tüm çabalarına rağmen Ermeni vahşetini önleyemediğini, üzüntü ile günlüğüne not düşmüştür.

Şimdi soruyoruz, Ermeni soykırımından bahsedenler, bu belgelere ne diyeceksiniz?

Saygılarımızla.

Eyüp KAPTAN
Korgeneral
ATASE Başkanı

PRESENTATION

One of the methods used in learning and enlightening of the historical truths with all their due aspects is the studying of the testimonies of the witnesses. At this point the testimonies of the first hand eye-witnesses become extremely important.

The sources of reference used in studying the events that took place on the Eastern Front, during the First World War, are the archive documents. The importance of the testimonies of the eye-witnesses in revealing the true aspects of the Armenian atrocities can never be denied. The document-publication series "Armenian Activities in the Archive Documents 1914-1918," published by the Turkish General Staff Directorate of Military History and Strategic Studies, also includes documents revealing the observations of the first hand witnesses.

One of the first-hand witnesses of the events that took place at the Eastern Front happens to be Lieutenant Colonel Tverdohlebov, the Russian Commander of the 2nd Armenian-Russian Fortress Artillery Regiment. Lieutenant Colonel Tverdohlebov's personal documents presented in this book reveal the Armenian terror activities he himself witnessed and lived through. The documents embracing Lieutenant Colonel Tverdohlebov's first hand experiences of Armenian atrocities realized in and around Erzurum and Erzincan, between the last months of 1917 and the first months of 1918, serve as a witness to world history.

While Lieutenant Colonel Tverdohlebov's original handwritings, found at the Archives of the Turkish General Staff Directorate of Military History and Strategic Studies, are being submitted to the attention of the world public opinion and to the use of the academia, in Turkish, English, and French languages, together with the originals in Russian, in a single volume, the extend the Armenian terror reached is revealed with all its nakedness.

The extend the Armenian atrocities reached was more than enough for a Russian officer to bear, who in fact was fighting against the Turks together with the Armenians. Lieutenant Colonel Tverdohlebov wrote, in his diary, his words of deep grief for not having been able to stop the Armenian violence despite all the power he had.

We now would like to inquire: Those of you who talk about the Armenian genocide, what say you to these documents?

With all our due respect.

Eyüp KAPTAN
Lieutenant General
Chief of ATASE

PRÉSENTATION

L'une des méthodes qui se pratiquent afin de découvrir, dévoiler, d'avoir des renseignements et aussi de mettre en évidence les événements historiques avec la vérité sans fard, c'est naturellement très important l'expression écrite des témoins oculaires de ces événements au premier rang.

Pendant la Première Guerre Mondiale, les documents d'information ayant été employés pour que soient éclairés les événements qui s'étaient passés au champ de bataille, ce ne sont que ceux de source d'archives. On ne peut jamais nier l'importance des témoignages des témoins oculaires au premier rang afin que l'on mette au jour les sens vrais des événements d'origine arménienne.

« Les Phénomènes Arméniennes datées de 1914-1918 avec les documents d'Archives » publiées par la Présidence d'ATASE d'état major Turc se sont composées des observations des témoins oculaires.

L'une des principaux témoins des événements passés au champ de bataille d'Orient, c'était Tverdohlebof, colonel d'Artillerie de Forteresse 2 Arménien-Russe à Erzurum. A la fin de l'année 1917 et au début de l'année 1918, le colonel Tverdohlebof, de nationalité Russe, avait transmis tout ce qu'il vit et vécut; dans ce livre-ci tous ces documents où observa Tverdohlebof qui fut lui-même le témoin oculaire faisaient en même temps le témoignage à l'histoire.

Les étendues de la terreur arménienne faite au vu et au su de tout le monde furent ainsi franchement comprises en présentant au profit de tous et du monde scientifique comme un livre non seulement des documents écrits d'origine en Russe, colonel Tverdohlebof, qui se trouvaient dans l'archive de Présidence d'ATASE d'état Major Turc mais encore avec leurs traductions en Turc, en Anglais et en Français.

La violence arménienne le mit même hors de lui, Tverdohlebof qui fit la guerre contre les Turcs et qui travailla avec les arméniens. C'était dans son journal de vie que le lieutenant-colonel Tverdohlebof avait écrit avec de la peine la violence arménienne qu'il ne put pas prévenir malgré tous ses efforts.

Et maintenant nous demandons à ceux qui parlaient déjà des massacres arméniens qu'est-ce que vous direz à propos de ces documents et qu'en pensez-vous ?

Avec l'expression de nos considérations distinguées.

Eyüp KAPTAN
Général de Corps Armée
Président d'ATASE

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Gördüklerim Yaşadıklarım	3
I Witnessed and Lived Through	45
Ce Que J'ai Vu et Vécu Moi-Même	91
Belgelerim Tıpkıbasımları / Facsimiles	127

GÖRDÜKLERİM YAŞADIKLARIM

(Erzurum 1917-1918)

YARBAY TVERDOHLEBOV

Rus devrimi başlangıcından 12 Mart 1918 tarihinde Erzurum'un Türk birlikleri tarafından alınmasına kadar geçen sürede Ermenilerin Erzurum şehri ve civarındaki yerleşim birimlerinde yaşayan Türklerle ilişkileri hakkındaki notlar.

Bu notlar "2 nci Erzurum Kale Topçu Alayındaki durumun notlarına" ilavedir. Ayrıca bireysel doküman olarak da hizmet verecek şekilde hazırlanmıştır.

Avrupa ve Rusya kamuoyunca da bilinen, Şu anda devam eden savaŐa kadarki eski Türk-Ermeni dŐmanlıŐı meselesi, muhtemelen Őimdiki grndŐ yerden çok farklı bir yerdedir.

Ermenilerin Türklere karşı nefretleri eskiden beri bilinmektedir. Ermeniler daima kendilerinin mazlum ve ezilen bir millet olduklarını iddia etmişlerdir. Her zaman kendilerini hiç suçları yokken sürgün edilmiş, dinleri ve kültürlerinden dolayı aŐır iŐkencelere maruz kalmış bir millet olarak sunmayı baŐarmıŐlardır.

Ermenilerle aynı ortamlarda birlikte yaŐamıŐ ve iliŐki kurmuş olan Ruslar, onların medeniyet seviyeleri ve yetenekleri hakkında tamamen farklı düŐüncelere sahiptirler. Ermenileri oldukça yeteneksiz, asalak, açgözlü, ancak başka bir milletin sırtından geçinebilen bir millet saymak mümkündür. Sıradan Rus halkının yargısı daha basittir. Rus askerlerinden pek çok kez Şu cümleyi iŐitmiŐimdir. – “Ermeniler iyi insanlar, Türkler bunları biraz kesmişler, ama iyi kesememiŐler; topunu kesmeleri lazımmıŐ.”

Rus askeri birliklerindeki Ermeni askerler, en aŐaŐılık, en adi sınıftan sayılmıŐlardır. Bunlar, her zaman geri hizmetlerde görev yapmak için gayret göstermiŐler, cepheden kaçınmıŐlardır. Ermeni

askerler arasında, savaşın başlarında yaygın şekildeki kitlesel firar ve savaştan kaçmak için çok fazla miktarda kendi kendini yaralama olayları bu düşünceyi doğrulamaya yeterlidir.

Türk birlikleri Erzurum'a girinceye kadar geçen son iki ayda gördüklerim ve duyduklarım Ermenilerle ilgili her türlü tahmin ve tasavvur sınırlarını fazlasıyla aşmıştır.

Erzurum'un 1916 yılında Rus birlikleri tarafından alınmasından sonra Ermenilerin ve askeri bir birlikte bulunmayan Ermenilerin, şehir ve civarına girmelerine müsaade edilmemiştir. Düşünülerek yapılan bu düzenleme, Erzurum'un, 1 nci Kolordu Komutanı General Kalkın'ın emir-komutasında bulunduğu süre zarfında uygulanmıştır.

İhtilalden sonra tüm engeller kalkınca, Ermeniler, Erzurum ve çevresine geniş dalgalar hâlinde saldırmışlardır.

Saldırılarla eş zamanlı olarak istilacıların şehirde ve köylerde ailelere yönelik bireysel yağmalamaları da başlamıştır. Rus birliklerinin ve Rusların varlığı, Ermenilere, cinayet işleme imkânı tanımıyordu. Katliam ve yağma, gizlice ve ihtiyatlı bir şekilde yapıyordu.

1917 yılı ilkbaharında çoğunluğu Ermeni askerlerinden oluşan Erzurum İhtilal İcra Komitesi, halkın elindeki silahları bulup el koymak amacıyla Erzurum'da geniş kapsamlı bir arama faaliyeti düzenlemişti. Arama faaliyetleri düzenli bir şekilde organize edilemeyince aramalar, gemi azıya almış asker yığınının halkı yağmalamasına dönüşmüştü. Ermeni askerleri muharebede zulmetmeye ve işkence yapmaya özellikle çaba sarf etmişlerdir.

Bir gün atla Erzurum'da dolaşırken, bir sokakta yaklaşık 70 yaşlarında hayli yaşlı iki ihtiyarı bir yere götürmekte olan bir asker grubuna rastladım. Askerlerin başında, elinde demir çubuk tutan Ermeni bir asker vardı. Yollar derin çukurlar ve çamurla kaplıydı.

Ağırlıklı olarak Ermeni askerlerden oluşan kalabalık, bu zavallı ihtiyarları yol boyunca sokağın bir tarafından diğer tarafına çamurların içerisinde yaka paça sürüklüyordu. İhtiyarlar çamura batıyorlar, tekrar ayağa kalkıyorlar, onları tekrar sürüklüyorlar ve eziyet ediyorlardı.

İhtiyarlara sahip çıkmak için, bu insanlara insanca muamele etmeleri konusunda kalabalığı ikna etmeye çalıştım. Elinde demir sopa olan asker öfkeyle üzerime yürüdü ve avaz avaz bağırmaya başladı; "Siz onlara arka çıkıyorsunuz öyle mi? Onlar bizi kesiyor, sizse onlara arka çıkıyorsunuz." dedi. Kalabalık da üzerime yürümeye başladı. O sıralarda Rus askerlerinin disiplini o derece bozulmuştu ki, kendi subaylarını döver hatta öldürür hâle gelmişlerdi. Durum kötüleşmişti.

Bir subay komutasındaki devriye kolunun gözükmesiyle durum birden değişti. Ermeni askerler, bir anda ortadan kayboldular. Rus askerleri de ihtiyarları herhangi bir şey yapmadan beraberlerinde gütürdüler.

Rus ordusunun cepheden çekilmeye başlamasıyla birlikte, cephe gerisinden keyfi olarak ayrılan başka milletlere mensup askerlerden oluşan birlikler gelmeden önce, cephede kalan Ermenilerin, Türklere yönelik katliam yapmaları tehlikesi ortaya çıkmıştı.

Ermeni aydınları böyle bir şeye asla müsaade edilmeyeceğine dair teminat veriyorlardı, Herkesi, Ermeniler ve Türkler arasında iyi komşuluk ilişkileri tesis edilmesine yönelik tedbirler alındığına inandırmaya çalışıyorlardı.

Gerçekten de başlangıçta bunun böyle olacağı düşünülebilirdi. İhtilal sonrasında Rus askerlerinin koğuş ve depo olarak kullandıkları camiler temizlenmiş ve işgaline son verilmişti. Türklerden ve Ermenilerden karma bir polis teşkilatı oluşturulmuştu. Ermeniler, katiller ve yağmacılar için divan-ı harp kurulmasını ve ölüm cezasının yürürlüğe konulmasını yüksek sesle talep ediyorlardı.

Tüm bunların sadece hile ve aldatmadan ibaret olduğu ortaya çıkmıştı. Polis teşkilatına dahil olan Türkler, bu işten çok kısa sürede ayrıldılar. Zira gece devriyelerine giden Türk polislerin akıbetlerinden bilgi alınmamaya başlamıştı. Hatta çalıştırılmak için şehir dışına götürülen Türklerden de haber alınamaz olmuştu. En sonunda teşkil edilmesi başarılı olan divan-ı harp, kendilerini de idam ederler korkusuyla, kimseyi yargılamıyor ve idam etmiyordu.

Tek tük olan yağma, katliam ve soygunlar çoğalmaya başladı. Eski takvime göre Ocak ayının sonunda yani Şubat ayının başında, şehrin ileri gelen Türk sakinlerinden Hacı Bekir Efendi, geceleyin yağmacı Ermeni askerleri tarafından kendi evinde öldürüldü. Bunun üzerine Ordu Komutanı General Odişelidze¹, askeri birlik komutanlarına katilin üç gün içinde bulunmasını emretti.

Ordu komutanı sert ifadelerle; Ermeni askeri birlik komutanlarını askerlerin ve genel anlamda Ermenilerin rezaletlerinden dolayı kınadı. Ermeniler tarafından sivil halka uygulanan yağma ve şiddet sebebiyle gücendiğini söyledi. Yol temizleme bahanesiyle Türklerin çalıştırılmaya götürülmesine ve bu insanların pek çoğunun geri getirilmemesine duyduğu öfkeyi belirtti. Ermenilerin, eğer zapt edilen Ermenistan topraklarının gerçek sahipleriyseler, o zaman Ermeni halkının onurunu düşünerek, bir millet olarak kanun çerçevesinde davranmalarını ve

---

¹ Rus Kafkas Ordusu Komutanı olup, Gürcü Asıllıdır.

ayak takımı tarafından yapılan barbarlık ve vahşete izin verilmemesini ifade etti. Aydın kesimin bunu yapmakla yükümlü olduğuna işaret etti. Ermenilerin bu toprakların sahibi olup olmayacağını, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından uluslararası kongrenin bu toprakları verip vermeyeceğinin bilinmediği bu dönemde, onların daha ziyade hukuk kuralları çerçevesinde davranmalarını ve vahşete izin vermemelerini anlattı.

Ermeni birlik komutanları, askeri birlik temsilcileri, oldukça hassasiyet göstererek bütün halkın onurunun Ermeni ayak takımından az sayıdaki uğursuzun yaptıklarıyla ilişkilendirilemeyeceğini, bu ayak takımının Türklere eski zorbalıklarının intikamını almaya çalıştıklarını, fakat aydın kesimin tüm gücüyle buna müsaade etmemeye gayret gösterdiğini içeren itirazlarını dile getirdiler. En sonunda kendileri de, Ermeniler arasında, başıboş Ermenilerin kanun dışı hareketleriyle kararlı ve kapsamlı mücadele yöntemlerini uygulamaya geçirme kararlarını dile getirdiler.

Bundan bir süre sonra Ermenilerin Türklere yaptıkları Erzincan katliamına dair haberler geldi. Bu vahşetin ayrıntılarını ordu komutanım General Odişelidze'den öğrendim.

Bu olay şöyle gerçekleşmiş. Katliam bir doktor ve müteahhit tarafından organize edilmiş. Yani her hâlükârda ayak takımından birisi tarafından yönetilmemiş. Bu katliamı düzenleyenlerin soyadlarını tam olarak hatırlayamadığımdan onların isimlerini yazamıyorum. 800'den fazla silahsız sivil öldürülmüş. Öldürülenler kendilerini korumak için karşı koyarlarken yalnızca bir Ermeni ölmüş. İnsanları koyun gibi kesmişler. Tutsak edip ölüme mahkum ettikleri insanlara kendi elleriyle büyük çukurlar açtırmışlar. Bu çukurların başına insanları gruplar hâlinde götürmüşler ve hayvan boğazlar gibi kestikten sonra çukurlara doldurmuşlar. Çukur başındaki bir Ermeni arsız arsız çukurdaki cesetleri sayarak "Burası 80 kişi mi oldu? Bir on kişi daha alır! Bir on daha kes!" deyince, on kişi daha kesip çukura atmışlar ve üstünü toprakla kapatmışlar.

Bu Ermeni müteahhit, sırf eğlence olsun diye bir binadan Türklere teker teker çıkmalarını emretmiş. Dışarı çıkanların kafalarını keserek, böylece yaklaşık 80 kadar insanı katletmiş.

Erzincan katliamından sonra iyi silahlanmış kaçak Ermeniler ve Ermeni birlikleri Erzurum'a doğru geri çekilmeye başlamışlar. Onlarla birlikte lojistik destek hatlarında, hattı kurtların saldırılarından korumak için görevlendirilen Rus topçu subaylarının da toplarıyla birlikte geri çekilmesi gerekmiş.

Bu hatlardan birinde, muharebeye sokmak üzere birlik tutmak ihtiyacı doğmuş. Bundan hoşnut olmayan ve orada durmak istemeyen Ermeni askerler, bir evi geceleyin, içindeki subaylarla birlikte ateşe vermişler. Subaylar canlarını zor kurtarmışlar. Pek çoğunun tüm sefer teçhizatı kül olmuş.

Erzincan'dan Erzurum'a ricat eden Ermeni sürüsü, yollarının üzerinde önlerine çıkan tüm Müslüman nüfusu katletmişlerdi. Lojistik destek hatlarından çekilen, muharebe teçhizatına dahil toplar üstü kapalı at arabalarında naklediliyordu. At arabalarını, işlerini itina ile yapan kiralık, sivil, silahsız kürtler idare ediyorlardı. Erzurum'a yaklaştıkça Ermeni kaçaklar ve askerler mola yerlerinde bu kürtleri öldürmeye başladılar. Bu işi her seferinde subayların avludan evlere girdikleri zamanı kollayarak gerçekleştirdiler. Subaylar gürültüleri duyup koşarak dışarı çıktıklarında, kürtleri korumak için müdahale edince, silahlı kalabalık onların üzerine yürümüş ve onları da aynı şekilde tepelemekle tehdit etmişti.

Katliamlar hayvanî bir vahşetle yapılıyordu. Örneğin Teğmen Mzivani Erzurum Garnizonu topçu subayları toplantısında, şöyle bir olaya tanık olduğunu anlatmıştı: Ağır yaralı ve yerde can çekişmekte olan bir kürde bir Ermeni askeri koşarak yaklaşmış ve ağzına bir sopa sokmaya çalışmış. Dişleri sıkılı vaziyette ölmek üzere olan adamın ağzına sopayı sokamayınca üstündeki elbiseleri çıkarmış. Ermeni, ölmekte olan adamın çıplak karnına çizmesinin demir ökçeli topuklarıyla vurmaya başlamış.

İlica'da² kaçmayı başaramayanların tamamı katledilmişti. Ordu Komutanı [Odişelidze], boyunları kör bıçaklarla lime lime kesilmiş çocuk cesetleri bulunduğunu söylüyordu.

Katliamdan üç hafta kadar sonra İlica'ya giden Yarbay Gryaznov 26 Şubatta döndüğünde, bana, orada şöyle bir tabloyla karşılaştığını anlatmıştı: "Köylere giden yollarda ve sokaklarda parçalanmış cesetler öylece yatıyor. Önden giden her Ermeni, mutlaka gördüğü cesede tükürüyor ve küfrediyordu. Yaklaşık olarak 12-15 sajen kare (yaklaşık 55-70 metre kare) alandaki bir cami avlusunda 1.5 m yüksekliğinde, öldürülmüş Türk - ihtiyar, erkek, kadın ve çocuk- cesetleriyle dolup taşmıştı. Kadın cesetleri tecavüz izleri taşıyordu. Bazılarının cinsel organlarına tüfek fişeği sokulmuştu."

Yarbay Gryaznov, müfrezede bulunan iki Ermeni kursiyer kızı camiye çağırılmış. Bu kızlar, müfrezede telefoncu olarak çalışıyorlarmış.

---

² Erzurum ili, İlica ilçe merkezi

Onlara Ermenilerin neler yaptıklarına iyice bakmalarını söylemiş. Bu kızların neşeyle kahaahalar atmaya başlamaları, Yarbay Gryaznov'un çok garibine gitmiş.

Yarbay hiddetle öfkesini ve bununla birlikte duyduğu infiali onlara ifade etmiş. Ermenilerin muhtemelen insan soyunun en aşağılık, en vahşi ırkı olduğunu, hepsinin, hatta yüksek eğitim görmüş kadınlarının, kızlarının bile yaşlı, muharip, ölüm dahil çok şey görmüş geçirmiş bir subayın kanını donduracak bir görüntü karşısında, neşeyle nasıl gülebildiklerini söylemiş. Ermeni kızlar, sınırlarının gevşemesinden dolayı güldüklerini söylemişler. Böyle bir izaha yarbay ikna olmamış.

Ermenilerin Alaca'da³ yaptıkları vahşeti, Alaca Lojistik Destek Komutanlığı müteahhidi, 27 Şubatta gördüğü manzarayı bana şöyle anlattı. Ermeniler canlı bir Türk kadını duvarın önünde çarpmış garmişler. Göğsünü yarıp kalbini çıkarıp başının üstüne çivilemişler.

Erzurum'da ilk büyük çaplı katliam girişimi 7 Şubatta başladı. Şimdi söylendiğine göre, topçu alayının askerleri 270 kadar Türk'ü sokaklardan zorla toplamışlar. Bunları gasp etmişler ve niyetlerini açıkça belli ederek kışla içerisindeki banyoya kilitlemişler. Ben kararlı tutumumla 100 kadarını kurtardım. Şimdi öğrendiğime göre, bu zulmün bana bildirildiğini ve kışlaya gelmekte olduğumu öğrenince, diğerlerini de ben gelmeden önce salmışlar. Kurtulanların şahitliklerine göre, bu münasebetsizliğe piyade birliğinden geçici görevle topçu alayında görevlendirilen Ermeni Yedeksubay Karagadayev elebaşılık etmiş. Onun bu olaydaki rolünü bugüne kadar hâlâ çözebilmiş değilim.

O gün şehrin farklı bölgelerindeki sokaklarda birkaç Türk öldürülmüştü.

12 Şubat günü istasyonda silahlı Ermeni grupları 10'dan fazla silahsız sivil Müslümanı kurşuna dizmişti. Bu grup, Müslümanları kurtarmak isteyen subayları da ölümlle tehdit etmişti.

Bu sıralarda Tafta müstahkem mevkinde sebepsiz yere bir Türk'ü öldüren bir Ermeni, benim emrim üzerine tutuklanmış ve hapse atılmıştı. Bu sıralarda Kafkasya Ordusu Başkomutanı tarafından Erzurum'da devrimden önceki duruma uygun olarak, ölüm cezası uygulama yetkisi de bulunan bir Divan-ı Harp kurulmasına müsaade edilmişti.

---

³ Erzurum ili, Ilıca ilçesine bağlı köy.

Ermeni subaylardan biri tutukluya onu asacaklarını söylediğinde Ermeni, gücenmiş bir edayla itiraz etmiş, "Bir Türk için bir Ermeni'nin asıldığı nerede görülmüş?" diye bağırması.

Erzurum'da, Ermeniler, Türk çarşılarını yakmaya başladılar. 17 Şubatta Topçu Alayının muharip unsurlarından birinin konuşlandığı Tepeköy'de⁴ tüm Müslümanların kimliği belirsiz kişiler tarafından cinsiyet ve yaş ayrımı yapılmaksızın bütünüyle katledildiğini öğrendim.

Aynı gün Erzurum'a gelen Antranik'e⁵, bu olay hakkında bilgi verdim. Suçluların bulunması emri verdi. Ne sonuç alındığını şu ana kadar bilmiyorum. Antranik, Rus topçu subay grubuna, asayışı ve hukuk düzenini tesis edeceğine dair söz vermişti. Fakat onun sözleri, gerek kendisinin, gerekse Doktor Zavriyev'in, Güney Kafkasya Hükûmeti tarafından bu amaçla gönderilmiş olmalarına rağmen, vaatten öteye gitmemiştir.

Şehirdeki kargaşa dinmişti. Tüm sakinlerinin ortadan kaybolduğu civar köylerde sakin bir hava vardı. Ilıca yakınlarında muharebelerin meydana geldiği günlerde, şehir genelinde, hararetili bir şekilde Ermeniler Müslüman halkı tutuklanmaya başladılar. Tutuklamalar, 25-26 Şubatta dikkat çekici seviyeydi.

---

⁴ Erzurum ili, Merkez ilçesine bağlı köy.

⁵ Antranik Ozanyan, 1865'te Şebinkarahisar'da doğdu. Burada 1885 yılında kurulan ihtilâl hareketine ilk katılanlardandır. Daha sonra İstanbul'a giderek Hınçaklarla temasa geçti ve bir Türk polis şefini öldürerek Batum'a kaçtı. 16 Mayıs 1895'te 40 silahlı adamıyla birlikte Sasun'a geçerek, Ermeni Serop'un çetesine katıldı ve 1899 yılında Serop ölünce yerine geçti. Sasun çevresinde iki yıl içerisinde birçok Müslümanı katletti. Hatta Ermeni köylerine girerek Ermenilere çeşitli işkenceler yaptı. Ruslar Antranik'e silah ve mühimmat yardımında bulundular. 1906 yılında Bulgaristan'a gitti, Balkan Harbi'nde, çetesıyla Edirne, Keşan, Malkara ve Tekirdağ'da Müslümanları katletti. Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermeniler, Kafkasya'daki gönüllü alaylarıyla Rus ordusunun öncü kuvvetleri olarak harekete geçtiklerinde Selmas ve çevresindeki Ermeniler, Antranik komutasında Ruslarla birlikte savaştılar. Antranik, 2 Mart 1918'de Rus generali üniformasıyla Erzurum'a gelerek Erzurum Merkez Komutanlığı görevini Albay Morel'den devraldı. Burada büyük tahribat ve katliam yaptıktan sonra Kafkasya'ya kaçtı. Karabağ, Zengezur ve çevresinde, Ermenileri Türklere karşı teşkilâtlandırdı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra çetesini dağıtarak 15 Mayıs 1919'da Paris'e gitti. Londra, Paris ve New York'ta dolaşarak Türk topraklarında büyük Ermenistan'ın kurulması için destek aradı. Yaptığı katliamları Türklerin üzerine atarak, Türklerin Ermenileri katlettiği propagandası yaptı. Antranik 1927 yılında Amerika'da öldü. Bu tarihe kadar çiftçilikle uğraştı. Sovyetler Birliği cenazesini Erivan'a kabul etmedi ve Paris'e gömüldü. Haluk Selvi; "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan" Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, C.I, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara 2003. s. 459-473.

26 Şubatı 27 Şubata bağlayan gece Ermeniler, Rus subaylarını aldatıp Erzurum'da katliam ve insanlık kıyımı yaptılar. Türk birliklerinden kaçtılar.

Erzurum'da o gece öldürülen Müslümanların sayısı 3.000'e yakındı. Daha açık konuşmak gerekirse, katliam tesadüfen değil, önceden yapılan hazırlıklar ve tutuklamalarla, organize bir şekilde gerçekleştirilmişti. Zaman zaten çok azdı, o kadar az sayıda güçleri vardı ki, arazide sadece 2 topla üzerlerine gelen 1.500 kişilik düşman kuvvetinin karşısında bile tutunamamışlar, çok sayıda kayıp vermişlerdi.

Katliamı engelleme imkânı bütünüyle Ermeni aydınlarının elindeydi. Bu katliam yaşandıysa, bundan sadece ayak takımı sorumlu değildi. Son zamanlarda gözlemlene imkânı bulduğum kadarıyla, kitle hâlindeki sıradan Ermeniler, kendi aydınlarının, özellikle de içlerinden bazılarının emirlerine harfiyen riayet ediyorlardı.

Subay kadrosunun büyük çoğunluğunun Ruslardan, asker kadrosunun tamamına yakınının Ermenilerden oluştuğu benim alayımında, onların açıkça haydutluk faaliyetlerini önlemek maksadıyla, münasebetsizlikleriyle en başından itibaren açık ve kararlı bir şekilde mücadele edecek hiçbir gerçek gücümüzün olmadığını söylemem yeterli olur herhâlde.

Hatta katliam gecesini, alayın araçlarının tekerlerinin bulunduğu avluda sadece bir subay nöbetçiyken bile kiralık seyis kürtlerden hiç birisi öldürülmemiştir. Maiyetimdeki subaylar bana bu şekilde rapor vermişlerdi. Kürtler orada silahsız olarak bulunuyorlardı. Onların birkaç adım ötesinde ise silahlı Ermeni askerleri vardı ve yaklaşık 40 kişiydiler.

İstisnasız bütün Ermeni aydınlarının suçlu olduğunu söylemek istemiyorum ve yapamam da. Hayır. Böyle bir politika uygulamanın yanlış olduğuna, bunların alçaklık olduğuna inanan bilinçli insanlar da gördüm. Bu kişiler, kendi halkının hayvanca içgüdülerine isyan etmiş hatta karşı koymuşlardı, fakat Ermeniler arasında bu tür insanların sayısı nispeten azdı. Onlar da neredeyse hain ilan ediliyorlar ve Ermeni davasına ihanet etmiş sayılıyorlardı. Geriye kalanlar ise ya kendilerini insanların huzurunda doğrunun ve iyiliğin savaşçısıymış gibi gösteririp içlerindeki kurt melezliğini ne pahasına olursa olsun gizleyerek riyakarlık maskesi takıyorlar, kendilerini bu konuyla alakalı sayıyorlar, en nihayetinde Rusların serzenişlerine karşılık, açıkça; "Siz Rus'sunuz ve hiçbir zaman Ermeni halkının ruhunu anlayamazsınız." diyorlardı. Bu kişiler, ruh asaletinin tertemiz bir pırlanta gibi olduğunu,

hangi çerçevede bulunursa bulunsun pırlanta olarak kalacağını anlamak istemiyorlar ve anlamayı da beceremiyorlardı.

Rusların, Türklerin katlinden dolayı yaptığı serzenişlere ve infiale karşılık; "Bizzat Türklerin, Ermenileri karalamak için, bunları yapmadıkları ne malum? Bu bir provokasyon olmasın?" cevabını veren bir başka grup daha vardı.

Olaylar, bizzat Ermeni halkına ve onun aydın kesimine ne tür unsurların ve ne tür içgüdülerin galip geldiğini göstermiştir. Hiç kimse olup biteni olmamış gibi sayamaz. Ermeniler rüzgâr ektiler, fakat rüzgâr ekenin fırtına biçeceğini unuttular.

Erzurum ve Deve Boynu müstahkem Mevzii Topçu Başkan Vekili ve Erzurum 2 nci Ermeni-Rus Kale Topçu Alayı Komutanı, Harp Esiri

Yarbay Tverdohlebov

16/29 Nisan 1918
Erzurum

Erzurum 2 nci Kale Topçu Alayının teşkil edildiği günden, Erzurum'un 12 Mart 1918 tarihinde Türk birlikleri tarafından alınmasına kadar geçen süredeki durumu anlatan notlar.

1917 yılının Aralık ayının ortalarında Kafkasya Rus Ordusu, Ordu Komutanının ve Başkomutanın izni olmaksızın kendiliğinden cepheden çekildi.

Orduyla beraber Erzurum Kale Topçu Alayı da gitti. Erzurum topçusundan bir tek Erzurum ve Deveboynu⁶ Müstahkem Mevki topçu karargâh idare subayları ve çekilen alaydan yaklaşık 40 kadar subay kalmıştı.

Bu subaylar, Rus askerleri tarafından terk edilen toplarının başında vazife icabı kalmışlardı. Diğer subaylar gitmişlerdi. Müstahkem mevkiindeki topların sayısı 400'den fazlaydı. Topları bölgeden çekecek kuvvet yoktu. Toplar, öylece mevzide kalmışlardı. Subaylar, vazifelerine duydukları vicdani görev bilinciyle toplarının başında kalmışlardı. Ordu Komutanının ne zaman ayrılacaklarına veya yeni askerler gönderileceğine dair bir emrini beklemeye başlamışlardı.

Birinci alayın gitmesiyle beraber, eş zamanlı olarak onun yerine, kalan subaylardan 2 nci Erzurum Kale Topçu Alayı teşkil edildi. Ordunun cepheden çekilmesiyle birlikte, Erzurum'da devrim yoluyla kendilerini "Ermeni Askeri Birliği" diye adlandıran bir Ermeni birliği oluşturuldu. Bu birlikten, o sıralarda, Ordu Komutanına yeni topçu

---

⁶ Erzurum ovası ile Pasinler ovası arasında bulunan mevkidir.

alayı emrine vermek üzere tamamı acemi, yaklaşık 400 Ermeni gönderildi. Gönderilenlerin bir kısmı hemen kaçtı. Geriye kalanlar ise nöbet ve batarya mevzilerinin korunmasına ancak yetiyorlardı.

Ordunun cepheden çekilmesinden bir süre önce, özellikle de Kuzey Kafkasya'da⁷ iç savaş başladığında, kendini Güney Kafkasya'da⁸ Güney Kafkasya Komiserliği⁹ diye adlandıran geçici bir hükûmet kurulmuştu.

Güney Kafkasya Komiserliği, bağımsız bir hükûmet olmadıklarını, bilakis sadece düzen tesis edilinceye kadar merkezi Rus iktidarını geçici olarak değiştirdiklerini, Güney Kafkasya'nın Rusya'nın bir parçası olarak kalmaya devam edeceğini ilan etti.

Komiserlik 18 Aralık 1917 tarihli kararname ile çekilen ordunun yerine yeni bir ordunun tesis edileceğini; tesis temelinin milliyete dayandırılacağını; Rus, Gürcü, Ermeni, Müslüman Kolorduları ve Rum, Asuri, Oset vb. gibi diğer küçük milliyetlerden de küçük birlikler oluşturulması gerektiği ilan etti.

Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevkileri topçusunun hangi milliyetlerden oluşacağı meselesi açıklığa kavuşturuluncaya kadar topçular karma bir hâlde kaldı. Komuta heyeti tamamen Ruslardan, askerler ise Ermenilerden oluşuyordu. Topçu alay komutanı ve ana subay kadrosu Rus'tu ve bu sebeple hiç kimse bu topçu birliklerini Ermeni birlikleri olarak kabul edemezdi. Bu topçu birliklerinin Ermeni olduğuna dair hiç kimse emir vermemiştir. Bu birlikler, eski Rus isimlerini taşımaya devam etmişlerdir. Biz hepimiz, Rus topçu birliklerindeki bu birliklerde hizmet ettik. Rus hazinesinden maaşımızı aldık, Rus Ordu Komutanının, Başkomutanının emrinde çalıştık. Alay bünyesinde Ermeni kilisesi değil, Rus kilisesi ve Rus din adamı vardı.

Rus Ordusunun çekilmesinin üzerinden henüz iki ay geçmişti. İkmal askerleri gelmiyordu. Diğer milliyetlere mensup birlikler de Erzurum'a gelmemişlerdi. Alayda disiplin tesis edilemiyordu. Askerler firar etmeye devam ediyorlar, sivil halkı yağmalıyorlar, artık subayları tehdit ediyor ve açıktan açığa itaatsizlik gösteriyorlardı.

---

⁷ Kafkas Dağlarının kuzeyindeki bölge Kuzey Kafkasya olarak adlandırılmaktadır.

⁸ Kafkas Dağlarının güneyindeki bölge Güney Kafkasya olarak adlandırılmaktadır.

⁹ Rus ihtilalinden sonra 11 Ekim 1917'de Tiflis'te Kafkas ötesinde bulunan bütün partiler, örgütler, asker komiteleri ve ordu komutanlarının da katıldığı bir toplantı yapılarak geçici bir hükûmet kurulması kararından sonra, Gürcü, Azeri ve Ermenilerin de katılımıyla federatif bir yapı olan Güney Kafkasya Komiserliği oluşturulmuştur. İzzet ÖZTOPRAK. "Maverayı Kafkas Hükûmeti". *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2003, s. 127.

Erzurum Garnizon Komutanlığına Albay Torkom atanmıştı. İttığımız kadarıyla bir Bulgar Ermenisiydi.

Ocak ayının ortalarında, Ermeni piyade birliklerinden birkaç er geceleyin Erzurum'un önde gelenlerinden ve herkes tarafından saygı gösterilen birinin evini yağmalayarak bu kişiyi öldürdüler. Öldürülen Türk'ün soyadını hatırlamıyorum.

Ordu Komutanı General Odişelidze makamında bütün müstakil birlik komutanlarını topladı ve sert bir şekilde katillerin üç gün içerisinde bulunmasını emretti. Bu arada Ermeni subaylara, Ermeni askerlerin bu tür davranışlarının, tüm Ermeni halkını zan altında bıraktığını ve Ermeni halkının onurunun suçluların bulunmasını istediğini söyledi. Bunun yanısıra Ermeni askerlerin şehirde yarattıkları her türlü zulüm ve tecavüze kararlı bir şekilde son verilmesini emretti. Aksi takdirde kendilerini savunmaları için Müslüman halka silah dağıtmak zorunda kalacağını sözlerine ekledi.

Albay Torkom güvenmiş bir eda ile tüm Ermeni halkının hiç de böyle olmadığını, birkaç uğursuz yağmacının hareketlerinin bütün millete mal edilmemesi gerektiğini, bütün bir milletin onurunun zedelenmesine hizmet edemeyeceğini söyledi.

Birlik komutanları, Ordu Komutanından disiplin kanununun, Divan-ı Harbin ve ölüm cezalarının yürürlüğe konulmasını istediler. Ordu komutanı, ölüm cezalarının yürürlüğe girmesinin kendi yetkisi dahilinde olmadığını, fakat disiplin kanununun uygulanması konusunda yazılı teklifte bulunulduğunu söyledi. Katillerin bulunup bulunmadığını bilmiyorum.

Ocak ayının sonunda, eğer yanılmıyorsam ayın 25 inde Albay Torkom garnizon birliklerine dua töreni ve 21 pare top atışı da yapılan bir geçit resmi düzenletti. O, bunu, garnizonun moralini artırmak ve şehir sakinlerine garnizonun gücünü göstermek ihtiyacı olarak izah etmişti. Ordu Komutanı General Odişelidze'nin de hazır bulunduğu geçit resminde, Albay Torkom elindeki not kâğıtlarından, bizim bilmediğimiz için hiçbir şey anlamadığımız, Ermenice bir konuşma yaptı.

Sonradan anlaşıldı ki, bu konuşmasında Albay Torkom, bana söylendiğine göre, Ermeni Otonomisini açıkça ilan etmiş. Kendisini de bu otonominin yönetici çarı olarak adlandırmış. Ordu Komutanı bunu öğrenince, Albay Torkom'u Erzurum'dan uzaklaştırdı.

Bundan biz, iktidarın her ne olursa olsun, Ermeni istiklâli fikrine izin vermediğini anlamıştık. Pek çok kez Ermeni idarecilerin, Ordu

Komutanlığı Karargâhındaki makamlardan, Erzurum ve civarındaki bütün depolardan ve cepheye Ermeniler tarafından Rus Ordusundan alınan malzemelerin tamamıyla Ermenilerin mülkiyetine devredilmediğine, sadece geçici olarak verildiğine, henüz diğer birliklerin bulunmaması sebebiyle korunması ve muhafazası için onların idaresine verildiğine dair uyarılar aldığı işitmişim.

Bu olaylarla eş zamanlı olarak, Erzincan'da, Ermenilerin sivil Türk halkı her türlü vahşetle katlettiklerine ve daha sonra Erzincan'a taarruz eden Türk birliklerinden kaçtıklarına dair söylentiler kulağımıza geldi. Ordu Komutanlığının elde ettiği bilgilere ve Erzincan'dan gelen Rus subaylarının anlattıklarına göre, 800 kadar Türk katledilmiş. Ermenilerden ise Türklerin kendilerini korumak üzere karşı koymaları sırasında sadece bir kişi ölmüştü. Erzurum yakınlarındaki Ilıca köyünde de silahsız sivil halkın katledildiği anlaşılmıştı.

7 Şubat günü öğleden sonra sokaklarda polislerin ve askerlerin Türk erkeklerini toplayarak gruplar halinde bir yerlere sevk ettikleri dikkatimi çekti. Sorularıma, bu kişilerin demiryolunda biriken karları temizleme işi için toplandığı cevabını verdiler.

Yaklaşık saat 15.00'te Rus topçu subaylarından biri-Teğmen Lipskiy-, telefon açarak, Ermeni askerlerin, sokaktan altı Türk erkeğini yakaladıklarını, onları Alay kışlasındaki avlunun bir köşesinde sorguladıklarını, dövdüklerini ve bu olayın muhtemelen cinayetle sonuçlanacağını rapor etti. Teğmen bu Tüklere yardım edememiş. Zira, Ermeni askerler, Türkleri kurtarmaya yeltendiği için, Teğmeni silahla tehdit etmişler. Orada bulunan bir Ermeni subayı da askerlere karşı koymayı reddetmiş.

Derhâl, dairemin yakınındaki üç Rus subayı yanıma aldım ve tutsak Türkleri kurtarmak için yola koyuldum. Kışlanın yakınlarında, telefonla bana rapor veren Teğmen ve sokakta Ermeniler tarafından yakalanan bir Türk tanıdığını aramakta olan Erzurum Belediye Başkanı Stavrovskiy karşıladılar.

Askerlerin silahla kışlanın avlusuna girmelerine engel olduklarını söylediler. Biraz daha ilerledik. Kışlaya yaklaştığımızda, 12 kadar Türk'ün korku ve dehşete kapılmış bir hâlde avlu kapısından çıkarak kaçtıklarını gördük. İçlerinden birini tutmayı başardık, fakat tercüman olmadığı için olanı biteni soruşturamadık. Bir engelle karşılaşmadan, kışla avlusuna girdim. Askerlerden, sokaktan toplanan masum kişilerin nerede bulduklarını göstermelerini istedim. Kışlada halktan hiç kimsenin bulunmadığı cevabını verdiler. Kışla binalarında arama yapmaya başladım. Kışla hamamına kilitlemiş, korku ve dehşet

içindeki 70'ten fazla Türk'ü buldum. Vakit geçirmeksizin kısa bir soruşturma yaptım. Hemen herkesin elebaşı olarak işaret ettiği altı askeri tutukladım. Alıkonulan Türklerin tamamını ise serbest bıraktım.

Burada, kışlanın yanı başında, evlerden birinin çatısında aynı gün kimliği belirsiz Ermeni bir asker tarafından açılan tüfek atışıyla sebepsiz yere zavallı, hasta, sivil bir kişinin öldürüldüğünü öğrendim.

Ne yazık ki, bu olanlarla ilgili olarak ve tarafımdan kurtarılan sivillerin isimlerinin de bulunduğu tutanak, Erzurum'un 12 Mart'ta Türk Birlikleri tarafından alınışı sırasında Topçu Komutanlığının diğer evraklarıyla birlikte kayboldu. O gün, orada bulunan, zorla tutulan sivillerden sorularak bu olay aydınlatılabilir. Zira, ben hâlâ, her gün, şehrin sokaklarında, her karşılaşmamızda hayatlarını kurtardığım için minnet ve şükranlarını ifade eden insanlara rastlıyorum. Onları Başkan Stavrovski'nin yanında kâtip olarak çalışmış tercüman Ali Bey Pepenov da tanır. Zira o, o sırada tutanak için onların listesini tanzim etmişti.

Soruşturma, Piyade Birliklerinden Topçu Alayının emrine verilmiş olan Ermeni Yedek Subay Karagadaye'ın bu mesele ile ilgisi olduğunu gösterdi. Karagadaye, serbest bırakılan Türklerin ifadelerine göre, onların üzerlerinin aranması işine elebaşılık yapmış ve askerler tarafından alınan bazı eşyalara da el koymuştur. Karagadaye o sırada tutuklandı ve mahkeme gününe kadar hapse atıldı.

Akşamleyin bölge komiseri Bay Glotov ve yardımcısı Bay Stavrovski'nin de hazır bulunduğu bir ortamda, her şey Ordu Komutanı'na rapor edilmişti. Aynı gün şehirde Ermeniler tarafından birkaç tek tük cinayet işlenmiş ve pazarlardan birinde yangın çıkarılmıştı.

Genel olarak bu dönemde şehrin farklı mahallelerinden ve çevreden, Ermeniler tarafından silahsız, sivil Türk vatandaşlarının tek tek katledildiğine dair haberler geliyordu. Tafta¹⁰ İstihkâmı yakınlarında, bir Türk'ü öldürmüş olan Ermeni askeri, benim emrim üzerine tutuklanarak Merkez Komutanı'na teslim edildi.

Türkler, çalışmaya gönderilen Türklerin pek çoğunun geri dönmediklerini, ortadan kaybolduklarını söylüyorlardı. Şehir yönetimi, bunları Ordu Komutanına rapor ediyordu.

Ermeniler tarafından zorla tutulan Türklerin tarafımdan kurtarılmasından bir gün sonra biz, üst subaylar; Topçu Komutanı, ben, Topçu Komutanlığı Seferberlik Şube Müdürü, Ordu Komutanına,

---

¹⁰ Erzurum merkeze bağlı Dumlu bucağının bir köyü. Bugünkü adı Gökçeyamaç'tır.

Erzurum Müstahkem Mevki topçularının tamamının Erzurum'dan ayrılmasına müsaade etmesi isteğimizi içeren bir rapor sunduk. Zira, muharip olarak burada hiçbir fayda sağlayamıyorduk. Lüzumlu da değildik. Ermenilerin vahşetlerini engellemeye gücümüz yoktu. Ermenilerin zulümlerinin, kendi isimlerimizle gizlenmesini bir saniye olsun, hiç mi hiç istemiyorduk.

Ordu Komutanından, Türk Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın¹¹ şifreli telgrafla, birliklerine Erzincan'ı almalarını, Ruslar tarafından savaş hukuku gereği işgal edilen topraklarda Rus birlikleriyle temas sağlanıncaya kadar ilerlemeleri emrini verdiğini, Ermenilerin bu bölgelerde sivil Türk halka vahşet ve katliam uyguladığı konusunda kendisini bilgilendirdiğini öğrendik.

Bu ilerleyiş üzerine Güney Kafkasya Komiserliği, Türkiye'ye barış imzalama teklifinde bulundu. Şifreli telgrafla Türk Ordu Komutanından, kendisinin ve ordusunun büyük bir memnuniyetle barış teklifini kabul ettiklerini, fakat bu meselenin çözümünün, Güney Kafkasya Komiserliğinin önerisini arz ettiği Türk Hükûmetinin kararına bağlı olduğuna dair bir cevap alındı.

Bizim ricamız üzerine Ordu Komutanı, Komiserlik Başkanı Bay Gegeçkori ve Başkomutan General Lebedinski ile bir telgraf görüşmesi yaptı. Onlar tarafından verilen cevapta; Ermeniler arasında düzenin tesisi için Erzuruma Doktor Zavriyev ve Antranik'in gönderildiği, Ermeni Ulusal Konseyine vakit geçirmeksizin meydana gelen münasebetsizliklere son verilmesini ayrıca Konseyin bu talebi yerine getirmek için gücünün olduğuna dair bir ultiatom gönderildiğini; nihai emrin Türk Hükûmetinden barış konusunda cevap alınmasını müteakip verileceği, o zamana kadar bizim Erzurum'da kalmamız gerektiği bildirilmişti. Sonuç olarak onlar tarafından: "Size ve tüm subaylarınıza göstermiş olduğunuz genel kahramanlıktan ötürü en

---

¹¹ Vehip (Kaçi), 1877'de Yanya'da doğdu. 1897 yılında Harp Okulu'ndan, 1900 yılında da Harp Akademisi'nden mezun oldu. İlk görev yeri Yemen'di, daha sonra Diyarbakır Tümenine verildi. 1907 yılında Erzincan'daki 4 ncü Ordu Karargâhına tayin edildi. 1909 yılında önce Harbiye Nezaretine, ardından Harp Okulu ve Kuleli Askerî Lisesi'ne Askerî Okullar Komutanı olarak atandı. Balkan Savaşında, Yanya Müstahkem Mevki Komutanlığı; Hicaz Cephesinde, 22 nci Hicaz Tümen Komutanlığı yaptı. Hicaz Vali ve Komutanlığı görevine atandı. Birinci Dünya Savaşında, Çanakkale Cephesinde, Güney Grubu Komutanlığı yaptı. Şubat 1916 - Haziran 1918 yılları arasında Doğu Cephesinde, 3 ncü Ordu Komutanlığı görevinde bulundu. 9 Haziran - 9 Eylül 1918 tarihleri arasında Doğu Ordular Grup Komutanlığı yaptı. 18 Ekim 1923'te ordu ile ilişkisi kesildi ve emekliye ayrıldı. 13 Haziran 1940 yılında vefat etti. *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 315-322.

derin şükranlarımı sunarım. Sizin ve personelinizin kahramanca bir gayret göstereceğinize ve görevlerinizin başında kalacağınıza, ki bu Rusya'yı yeni felaketlerin tehdit ettiği şu zamanda özel bir önem arz etmektedir, tam bir inanç içerisinde bulunmaktayız." denmişti.

Bundan sonra Ordu Komutanı, hepimizin, bir nöbetçi gibi vazifemizin başında kalmamızı isteyen, kendisinin oldukça fazla yetkilerden istifade ederek hiçbirimizin boşu boşuna ölmemize izin vermeyeceğini ifade ettiği, yazılı bir emir yayınladı.

Böylece biz Rus makamlarının emri üzerine ve Rusya'nın menfaati için Erzurum'da kaldık. Bu sırada Türk Hükûmetinin Güney Kafkasya Komiserliği ile barış görüşmeleri yapmaya olur verdiği, görüşme yeri olarak Trabzon'un belirlendiği, görüşmelerin başlangıcının 17 Şubatta başlayacağı öğrenildi¹².

Ordu Komutanı, bizlere şifahi olarak barış imzalanıncaya kadar Erzurum'da kalmamız gerektiğini, daha sonra barışın şartlarına bağlı olarak ya Erzurum'dan yedek aksamıyla birlikte toplarımızı tahliye edeceğimizi veya yerinde Türk birliklerine teslim edeceğimizi, eğer barış şartlarına göre bu gerekliyse gideceğimizi, barışın olmaması durumunda tüm topları imha edeceğimizi, onları tahrip ettikten sonra Erzurum'dan ayrılacağımızı; zira Erzurum önlerinde Ordu Komutanının hiçbir muharebeye girme niyetinde olmadığını; düzenli Türk birliklerinin taarruzuna yönelik ilk emareler alınır alınmaz, bunu yapma ihtimalinin doğması durumunda, bizim 7 gün içinde bilgilendirileceğimizi izah etti.

Özetle, bizim Erzurum'da bulunmamız meselesi şu veya bu şekilde nihai olarak çözümleninceye kadar, kürtler tarafından Erzurum'a yapılacak muhtemel saldırıları püskürtmek zorunda kalacaktık. Zira, daha barış imzalanması sırasında Türk Hükûmeti, kürtlerin kendisine itaat etmediğini ve onları itaate mecbur edemediğini beyan etmişti.

Bu maksatla, Ocak ayının sonunda, Ordu Komutanının emriyle Erzurum-Erzincan hattındaki lojistik destek birimlerine, depolardan kendilerine yiyecek temin etmek için lojistik destek hatlarına saldırılar düzenlemeye başlamış kürtleri püskürtmek için toplar sevk edilmişti.

Lojistik destek hatlarına subaylar nezaretinde birer ikişer birkaç top gönderildi. Bu toplar, daha sonra büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Erzincan'dan çekilen birliklerle beraber geri getirildi.

---

¹² Trabzon Konferansı 14 Mart 1918'de başlamıştır. Kemal ARI. *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*. Ankara: Genkur. ATASE Başkanlığı Yay., 1997, s. 336.

10 Şubatı doğru, kürt eşkiyaların saldırılarının püskürtülmesi maksadıyla Ordu Komutanı tarafından, Trabzonkapı üzerindeki Büyük Kiremitli mevkiyle, Surp Nişan mevkiine ikişer top konuşlandırılması emredildi. Sonradan bu topların sayısı, şehrin farklı yerlerine birkaç top daha konmasıyla artmıştı. Palandöken tarafından kürtlerin görülmesi ihtimaline karşılık, Karskapı ile Harputkapı mevkieleri arasına toplar konulması da düşünülmüştü.

Bu toplar, yalnızca kürtlere karşı yerleştirilmişti. O kadar açıkça yerleştirilmişlerdi ki topçuyla desteklenen düzenli birliklerle elbette mücadele edemezlerdi. Zira doğal olarak düşman tarafından neredeyse iki üç atışla imha edilebilirlerdi. Kürtlerin saldırılarını da sahip olduğumuz böyle bir konuşlanma ve böyle bir mürettebatla başarıyla püskürtebilirlerdi.

Şubat ayı ortalarında, uzak mevzilerdeki bütün topların kamaları, rasat ve nişangâh dürbünleri toplanmış ve kalenin içindeki depoya kaldırılmıştı. Yakın mevzilerdeki topların da nişangâhları çıkarılmış, sıra kamaların alınmasına gelmişti. Palandöken dağlarındaki toplar için de aynı şekilde emir verilmişti, ancak bu çalışmalar tamamlanamamıştı. Nişangâhlı olarak sadece kürtlerin saldırılarını püskürtmek için tahsis edilmiş olan sahra topları kalmıştı.

Düzenli Türk birliklerinin yakın zamanda taarruz edebilecekleri düşünülmüyordu. Türk birliklerinin moral bakımından bozuk oldukları, yazdan önce büyük bir harekât ve taarruz yapma imkanlarının bulunmadığı değerlendiriliyordu.

12 Şubatta, garda, tepeden tırnağa kadar silahlı Ermeni asker kalabalığı 10 veya 12 silahsız Türk'ü kurşuna dizmişti. Tesadüfen garda bulunan iki Rus subayı bu vahşete engel olmak istemiş, fakat kudurmuş kalabalık, onların da aynı akibete uğrayacakları tehdidini savurmuştur. Bu olayla ilgili olarak, kimse göz altına alınamamıştır.

13 Şubatta, Ordu Komutanı, Erzurum'da, sıkıyönetim ve devrim öncesi kanun hükümlerine göre, yani idam cezası uygulaması olan, Divan-ı Harbi yürürlüğe soktu. Albay Morel, Erzurum Kale Komutanı ve Ermeni Mahkeme Başkanı olarak atandı ve aynı gün hareket etti. Onunla birlikte Müstahkem Mevki Topçu Komutanı Tuğgeneral Gerasimov da topların tahliyesi ihtimaline karşılık yeni bir üs hazırlamak için yola çıktı. Ben, Müstahkem Mevki Topçu Komutan Vekili olarak kaldım.

Albay Morel'in karargâhını çoğunlukla Rus subaylar oluşturuyordu. Kurmay Başkanı, Kurmay Yüzbaşı Şneur'du.

Albay Morel, Ordu Komutanı gider gitmez bambaşka bir tavır takınmaya başladı. Erzurum Garnizonunun elde tutulacağını, son ana kadar savunulacağını, subaylardan ve eli silah tutabilen erkeklerden hiç kimseyi salmayacağını açıkladı.

Ordu Komutanının ayrıldığı gün, Albay Morel'in makamında görüşürken, kendisine, subaylar arasında buradan gitme arzusunda olanların bulunduğunu söyledim. Erzurum levazım müfrezesi memuru Ermeni Sogomonyan, herkesin huzurunda ve bağırarak; Divan-ı Harp üyesi olarak hiçbir Rus subayını bırakmayacağını, gitmeye teşebbüs edecek herkesi bizzat kendisinin vuracağını; Hasankale¹³ ve Köprüköy'de¹⁴, kendisi tarafından verilen belgesi olmayanları, gitmek isteyen herkesi gözaltına alıp Divan-ı Harp huzuruna getirecek takviyeli karakollar tesis edildiğini söyledi.

Kurtulması güç bir kapana kısıldığımızı anladım. Sıkıyönetim ve Divan-ı Harbin, hunharca davranan Ermenilere karşı değil de, daha ziyade Rus subaylarına yönelik olduğu görülüyordu.

Şehirde zorbalıklar son bulmuyordu. Rus subayları değişmez bir surette, silahsız ve savunmasız sivil Türkleri savunuyorlardı. Maiyetimdeki subayların, sokaklarda yakalanmış ve gasp edilmiş Türkleri güç kullanarak kurtardığı oluyordu. Laboratuvar müdürü memur Karayev, bir gün gündüz vakti sokakta bir Türk'ü soyup kaçan Ermeni askere ateş açmıştı.

Silahsız sivilleri öldüren alçakların asılacağına dair verilen sözler yerine getirilmedi. Teşkil edilen Divan-ı Harp, faaliyete geçmedi. Ermeni askerlerin tehditlerinden korktu. Hiçbir suçlu Ermeni, Divan-ı Harp yürürlüğe girmeden önce Ermeniler tarafından vaat edildiği gibi, asılmadı. Yeri gelmişken belirtiyim, Divan-ı Harbin yürürlüğe girmesi konusunda daima esas itibarıyla ve yüksek sesle bizzat Ermenilerin kendileri ısrarcı olmuşlardı.

Türkler, açık açık Ermenilerin hiçbir zaman bir Ermeniyi idam etmeyeceklerini söylüyorlardı. Biz de "Karga, karganın gözünü oymaz" Rus atasözünün bu meselede ne derece isabetli olduğunu gördük.

Eli silah tutan Ermeniler kaçmakta olan aileleriyle birlikte gittiler. Tutuklu Yedek Subay Karagadayev, haberim ve iznim olmadan, salıverilmişti. Onun neden salıverildiği soruma, Albay Morel, sorgulamanın yapıldığını ve sorgulama sonucunda bu kişinin masum olduğunun anlaşıldığı cevabını verdi. Sorgulamada bizden hiç

---

¹³ Bugünkü adı Pasinler olan Erzurum merkeze bağlı ilçe

¹⁴ Erzurum ili Pasinler ilçesine bağlı, bugünkü adı Çobandede olan bucak merkezi

kimsenin bilgisine başvurulmamıştı. Bu davada başlıca şahitler olmamıza rağmen, ne benim ne de diğer subayların bilgisine başvurulmuştu. Ayrıca ben yine de Alayda kendi sorgulamamızın yapılmasını emrettim ve davayı Albay Aleksandrov'a havale ettim. Yedek Subay Karagadayev'in buradaki görevinden alınarak Piyade birliğine iade edilmesi için teklifte bulundum.

Tafta'da tarafımdan tutuklanan katil de mahkemeye çıkarılmadı. En azından onun yargılandığına dair hiçbir bilgim olmadı. Albay Morel de Erzurum'daki Müslüman halkın ayaklanmasından çekinmeye başlamıştı.

Antranik 17 Şubat'ta, Erzurum'a geldi. İşgal edilen bölgeler genel komiserinin yardımcısı Doktor Zavriyev de onunla birlikteydi.

Hiçbir zaman Ermeni tarihiyle ve onların iç politik hayatlarıyla ilgilenmediğimiz için, Antranik'in Türk uyruklu olduğundan, Türk Hükûmeti tarafından eşkıya ilan edildiğinden ve idama mahkum edildiğinden, hiçbirimizin haberi yoktu. Bütün bunları, 7 Martta Türk Ordu Komutanıyla yaptığım konuşmada öğrenmiştim.

Antranik, üzerinde dördüncü dereceden Aziz Vlademir, ikinci dereceden Stanislav muharip nişanları ve ikinci dereceden askeri Georgiyevski haçı bulunan Rus tuğgeneral üniformalıydı. Onunla birlikte Kurmay Başkanı Rus Kurmay Albay Zinkeviç de Erzurum'a gelmişti.

Antranik'in Erzurum'a gelmesinden bir gün önce, Albay Morel tarafından kendisinden bir telgraf alındığı, telgrafta Antranik'in emri üzerine Köprüköy'de Erzurum'dan kaçan tüm korkakları kurşuna dizecek makineli tüfeklerin yerleştirildiğini yazdığı, herkese ilan edildi.

Antranik geldikten sonra Kale Komutanlığı vazifesine başladı. Albay Morel onun emrine girdi. Biz de eskiden olduğu gibi Albay Morel'in emrinde kaldık.

Antranik'in geldiği gün, subaylarımdan birisi, bana bağlı topçuların bulunduğu muharebe bölgelerden birinde, özellikle de Tepeköy'de Ermenilerin cinsiyet ve yaş ayrımı gözetmeksizin tüm silahsız sivil halkı katlettiklerini rapor etti. Daha tanıştığımız ilk anda, vakit geçirmeksizin bu durumu Antranik'e söyledim. Benim yanımda Tepeköy'e yirmi süvari gönderilmesini ve en azından bir suçlunun yakalanması için emir verdi. Bu emir yerine getirildi mi, bundan bir sonuç alındı mı, şimdiye kadar bilmiyorum.

Albay Torkom yeniden ortaya çıkmıştı. Antranik'in gelişinden bir iki gün sonra Ermeni Topçu Albay Doluhanov Erzurum'a gelmişti.

Bana Topçu Müfettişi olarak görevlendirildiği ve benim amirim olacağı söylemişti. Benim, Tümen Komutanı yetkileri taşıdığımı üzerimde bir emir komutaya ihtiyaç duymadığımı, aksi taktirde vakit geçirmeksizin gideceğim ifade etmem üzerine, Albay Doluhanov'un Erzurum Kalesi Topçu işlerini yürütmek üzere görevlendirildiğine dair bir emir yayınlandı. Bana yolladığı emir ve talimatları da artık kendi adına değil, Antranik adına göndermeye başladı.

Alayımda Topçu Tabur Komutanı olarak görev yapan Ermenilerden Kıdemli Üsteğmen Canpolatyan da topçu karargâh işlerime karışmaya çalışıyordu. Şöyle ki, topların mümkün mertebe tahliye edilmesinin planlandığını, elektrik motorlarının ve projektörlerin kısmen arızalı olduğunu öğrendiğinde, bir tek topun bile tahliye edilmesine izin vermeyeceğini belirterek, "Rus subayları kalır veya kalmaz, fakat her ne olursa olsun Ermeniler kalacaklar. Toplar, onlara lazım olacak." dedi.

Anlaşıyordu ki, Ermeniler, Rusya'nın menfaatine hizmet etme örtüsüne bürünüp, emir komutayı ellerine geçirmeyi, Rus subaylarına ise sadece icra görevlerini bırakmayı istiyorlardı.

Meselenin açıkça Rusya'nın menfaatine değil, bilakis Rus subaylarının yardımıyla Ermenistan'ın bağımsızlığının tesis edilmesine doğru bir yol aldığı görülmeye ve hissedilmeye başlamıştı. Bu durumu bütün güçleriyle açıktan açığa göstermemeye gayret ediyorlardı. Zira böyle bir durumda Rus topçu subaylarının hepsi veya büyük çoğunluğu derhâl gidebilirlerdi. Ermenilerin ise topçu subayları yoktu.

Ermeniler, topçu subaylarının gitmelerinden çok korkuyorlardı. 7 nci Kafkas Dağ Topçu Taburu Komutan vekili Yüzbaşı Plat bana şöyle bir olay anlatmıştı: 7 Şubatta Dağ Topçusunun Erzurum'dan Sarıkamış'a sevk edilmesi planlanmış. Ermeni yöneticiler bunu öğrenince 5 Şubatta panik içerisinde Dağ Topçu Taburu İkmal Komutanını yakalayıp tutuklamışlar. Ordu Komutanının emri üzerine bu subay serbest bırakılmış. Bundan sonra onu, eğer Dağ Topçusu Erzurum'dan gitmeye kalkacak olursa, bütün Erzurum'u kana bulayacakları tehdidinde bulunarak, üç kez daha yakalamışlar. Kana bulamaktan kastedilen tabii ki Rus subaylarıydı. Hapsedilenler, her seferinde Rus karargâh subaylarının emriyle serbest bırakılıyorlardı. Ordu Komutanı da Dağ Topçusunun gönderilmesini iptal etti.

Bu olay daha sonra beni, 7 nci Kafkas Dağ Topçu Tabur Komutan vekili ile bir anlaşma yapmaya zorlamıştı.

Ordu Komutanının emriyle Erzurum'dan ayrılmamız hâlinde bizim Rus Topçu subaylarına fiziki kuvvet uygulanma ihtimalini düşünerek, Ermeniler bize veya bizim subaylarımıza, Ermeni çıkarlarına hizmet etmeye zorlamak için ellerini kaldırırlarsa, karşılıklı olarak birbirimize yardımcı olacağımız hususunda anlaştık. Tabii ki bu anlaşma gizliydi. Maddi güç olarak elimizde toplar, makineli tüfekler ve Rus subayları vardı.

O sıralarda, benim tavsiyem üzerine, Topçu Tabur Komutan vekili, kendi subaylarını, kendisinin ve bizim dairelerimizin yakınında grup hâlinde toplamıştı. Bizzat ben de Alayın teşkil edildiği ilk günden itibaren, Alaydaki herkesi, Rus birliklerinin Erzurum'a girdiği günden itibaren şehrin Müslüman mahallesinde bulunan Topçu Komutanlığı yakınlarında toplamıştım.

Antranik'in Erzurum'a gelmesiyle birlikte, Albay Morel'in karargâhında, şehrin sakinlerinin ayaklanacağına dair korku hayli güçlenmişti. Bu korku, her geçen gün daha da çok artıyordu.

Antranik'in gelişinden üç gün kadar sonra Albay Morel'den, varsayılan isyanın liderlerinin tutuklanması sırasında gerçekten bir isyan patlak verecek olursa, Mecidiye¹⁵ Tabyasından şehrin Müslüman mahallesine topçu ateşi açmaları için tecrübeli subaylar görevlendirmemi isteyen bir emir aldım. Hepimize de şehrin Müslüman mahallesinden Ermeni mahallesine taşınmamız emredildi.

Yaklaşık iki yıldır Müslüman halkla yan yana yaşayan ve bu halkı çok iyi tanıyan biz Rus subayları isyan ihtimaline inanmıyorduk. Ermeni korkaklığına açıktan açığa gülüyorduk.

Topçu subayları tabii ki, açıkça; şehre topçu ateşi açmayı reddettiklerini bildirdiler. Zira sivil halkın, kadınların ve çocukların üzerine ateş açmak için değil, bilakis düşman ordusuyla şerefli bir savaş yapmak için çalıştıklarını söylediler. Mevcut durumda, Ermenilerin korkudan veya başka sebeplerden hiç olmayacak bir yerde silahlı isyan olacağı değerlendirmesinde bulduklarına ve ateş açılmasını talep ettiklerine şüphemiz kalmamıştı.

Şehrin Müslüman mahallesinden taşınmadık. Çünkü ilk olarak tahsis edilen bu kısa sürede taşınmak fiziken mümkün değildi. İkinci olarak da bizim taşınmamız Ermenilerin eline şehrin bu mahallesinde Erzincan örneğinde olduğu gibi serbestçe katliam yapma imkânı verebilirdi. Üçüncü olarak şehrin Ermeni mahallesine taşınmamızla

---

¹⁵ Mecidiye Tabyası; Erzurum'un hemen batısındaki 2042 rakımlı Topdağ'ında olup kuzeydeki Gürcüboğazı girişini ve kuzeydoğudaki Vank Deresini kontrol etmektedir.

birlikte, artık kendilerine güvenmediğimiz Ermenilerin ellerine düşebilirdik.

Müstahkem mevki kadrosuna girmeyen, Dağ Topçu Taburu subayları da aynı şekilde taşınma teklifini reddettiler. Sonunda bu mesele bizzat Ermenilere havale edildi. Olacağı varsayılan isyanın liderlerinin tutuklanması işleminin herhangi bir başkaldırı olmaksızın yapıldığını söylemeye gerek yok.

Albay Morel'in şehrin üzerine muhtemelen toplarla ateş açılması emri, subayları heyecanlandırdı ve beni, maiyetimdeki topçu subaylarını toplamaya mecbur etti.

Bir gün ara ile iki toplantı yaptık. İlk toplantıda, Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki topçu subayları, garnizonun diğer tüm birliklerinde bulunan topçu subayları, o sıralarda birkaç gündür Erzurum'da bulunan iki İngiliz subayı, sonra Albay Morel, Albay Zinkeviç, Albay Doluhanov, Albay Torkom, Antranik ve Doktor Zavriyev de hazır bulundular.

İngiliz subaylar buradan ayrılıp birkaç gün sonra geri dönerlerken, cephe gerisini, cephe karagâhını, yabancı askerî misyonları, Rus Topçu subaylarının ruh hâllerini, Rus subaylarıyla Ermeni subaylar arasındaki ilişkiyi, ve Ermenilerin kanlı eylemlerine karşı alınan tedbirler konusunda bilgilendirilmişlerdi. Bu subaylar özellikle davet edildiler. Çünkü, emrimde ne postane, ne de telgraf vardı. Çektiğim telgraflarımın yerlerine ulaştığından asla emin olamıyordum. Daha da doğrusu telgraflarımın iletilmediğinden kesinlikle emindim.

Toplantıda mevcut durumu ve Rus topçu subaylarını Erzurum'a getiren sebepleri etraflıca izah ettim. Toplantı salonunda bulunanları şahsi gözlemlerimden, raporlardan ve diğer kişilerin, Ordu Komutanı General Odişelidze'nin anlattıklarından öğrendiğim tüm Ermeni münasebetsizlikleri ve vahşeti hakkında detaylı olarak bilgilendirdim.

Konuşmamı özellikle üstüne basarak şu sözlerle bitirdim. "Biz Rus subaylarıyız. Erzurum'da adımızla ve üniformamızla, zavallı halk üzerindeki, yağmacı Ermeni vahşetini örtmek için kalmadık. Biz vazifemize sadık bir şekilde ve amirlerimize itaat ederek Rusya'ya hizmet etmek için kaldık. Ermeni katliamına ve vahşetine değil, Rus davasına hizmet için kaldık. Tüm dünyanın nazarında asla adımızın kirlenmesi niyetinde değiliz. Biz burada bulunduğumuz sürece Ermeni münasebetsizliklerinin son bulmasını istiyoruz. Aksi takdirde bir an önce geriye dönmemiz konusunda ısrarcı olacağız."

Benden sonra diğer subaylar tarafından dile getirilen dũşüncelerle de söylediklerim doğrulandı.

Antranik, Ermeni halkının Rusya'ya minnettarlığını büyük Rus milletinin bir parçası olduğunu; Şimdi ondan ayrılmayı dũşünmeyerek, sadece Rusya'ya yardım etmek istediğini; katliamın asırlardan beri Ermenilerle Tũrkler arasında var olan dũşmanlıđın sonucu olduğunu; tüm münasebetsizliklerin ve Şiddetin kararlı bir Şekilde sona erdirileceğini; yakın bir gelecekte sivil halka Şiddet uygulanması ihtimali dũşüncesinin bile görũlmeyeceđini; kötü iŐlere son vermek için buraya geldiğini; eğer bunu baŐaramazsa, ilk önce kendisinin buradan ayrılacağını söyleyerek cevap verdi. KonuŐmaların hepsi tercüman aracılığıyla yapılıyordu.

İsteyen subayların Erzurum'dan ayrılıp ayrılamayacağına dair dile getirilen soruya; cesaretsizlerin ayrılmasının dava için daha iyi olacağını ifade ederek, bunların ayrılmalarına engel olmamaya "gayret göstereceği" cevabını verdi.

Albay Zinkeviç, orada hazır bulunan herkesi, hizmet etmek için kaldığımız davanın, büsbütün Rus davası olduğuna ve kendisinin de büyük bir inançla bu davaya sarıldığına dair inandırmaya çalıştı.

Toplantı sonunda subaylar tarafından; meselenin daha sonra nasıl seyredeceğini, Antranik'in taahhütlerinin gerçek olup olmadığını; bu taahhütlerin ne derece geçerli olduğunu görmek için, yedi hatta on gün beklemek, bilahare de duruma göre hareket etmek konusundaki dilekler dile getirildi.

Toplantı 20 veya 21 Şubatta yapılmıŐtı. Bu toplantıdan sonra Albay Doluhanov, bana, Rus subaylarında Ermenilere karşı duyulan nefreti gözlemlediğini ve hayretler içinde kaldığını, subayların neden Ermenilerden bu derece nefret ettiğine ŐaŐırdıđını söyledi. Bunu diğer subaylara da açıklamıŐtı.

Antranik, herkesin, milliyet ayrımı gözetmeksizin, iŐlenen her cinayet için, katil ister Ermeni, ister Müslüman olsun, aynı Şekilde cezaya çarptırılacağı konusunda bir emir yayınladı. Şehrin her tarafına, halkı korkmamaya, dükkânlarını açmaya, kendi iŐleriyle uğraŐmaya çağırın Tũrkçe bildirimler asıldı. Çalışmak üzere toplanıp götürülen, her Tũrk'ün katlinden konvoyla eŐlik eden tüm personelin sorumlu tutulacağı vb. ilan ediliyordu.

Bu olaydan bir gün sonra, Belediye civarındaki bir sokaktan atla geçiyordum. Benimle birlikte Tabur Komutanlarımdan Ermeni Kıdemli

Üsteğmen Canbolatyan da vardı. İlanı okuyan birkaç Türk'ü görünce durduk.

Kıdemli Üsteğmen Canbolatyan, orada toplananlara, Türkçe olarak; sivil Türk halk üzerinde Ermeni askerleri tarafından şiddet uygulanmasına müsaade etmemek için Komutanlığın tüm tedbirleri aldığını, eğer, şehir sakinleri bir isyan çıkarmazlarsa onlara hiçbir kötülük yapılmayacağını açıkladı.

Orada bulunanlar geçen iki yıllık sürenin, hiçbir isyanda bulunmadıklarına ve bulunmak istemediklerine, isyan etmeyeceklerine bizzat şahit olduğunu, yalnızca savunmasız kişilerin tahkir edilmemesini istediklerini söylediler.

Kıdemli Üsteğmen Canbolatyan'dan, oradakilere benim Topçu Alayının Rus Komutanı olarak ve bütün Rus subaylarının daima silahsız ve sivil Türklerin koruyucusu olduğumuzu ve olacağımızı, elimizden geldiğince şiddete izin vermemek için tüm tedbirleri aldığımızı, bu hususta yetkililere bir kez daha müracaatta bulunacağımızı izah etmesini rica ettim.

Kalabalıktan pek çok kişi, bunu bildiklerini söyleyerek sözlerimi doğruladılar. Aynı anda iki üç kişi orada bulunan kalabalığa, benim kendilerini 7 Şubatta ölümden kurtardığıma dair şahitlik etti. Kıdemli Üsteğmen Canbolatyan, Ermeni Komitesinin çalışmalarına iştirak ediyordu.

Subaylar genel toplantısının ikincisinde, yabancı olarak sadece Doktor Zavriyev vardı. Burada; 2 nci Erzurum Kale Topçu Alayının, Ermenilerin onu saymak istedikleri gibi, hiç de Ermeni Alayı olmadığını; sadece askerlerinin Ermeni olduğunu; hiçbirimizin paralı asker olarak Ermenilerin hizmetine girmediğimizi ve girmek de istemediğimizi; Ermeni birliklerinde hizmet etmek için imza atmadığımızı; bu hususta bir sözleşme imzalamadığımızı; hükûmetin bu Alayın Rus mu, Ermeni mi olduğunu kesin olarak belirlemesi gerektiğini; Rus Alayı ise bize Rus askerlerinin gelmesini; eğer Ermeni Alayı ise arzu eden subayların Rus Kolordusuna gitmelerini; Kafkasya cephesinde hizmet etmek istemeyenlerin, sadece şekli bir engel teşkil eden sıkıyönetim hâli dikkate alınmadan ayrılımlarına müsaade edilmesi gerektiği dile getirildi.

Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması durumunda, ki bu söylentiler bize kadar ulaşmıştı ve bu bugünlerde beklenmekteydi; o zaman bizim bir an önce ayrılmamız gerekirdi. Zira böyle bir durumda, bizler Güney Kafkasya'da yabancı konumuna düşecektik.

Mevcut talimatlara ve emirlere uygun olarak, herkesin amirine yazılı başvuru yaparak terhisini veya Rus Kolordusuna naklini isteme hakkına sahip olduğu ortaya çıktı. Bu hususta bana verilen dilekçeleri geciktirmeyeceğimi, gereğinin yapılması için üst yazıyla ilgili makamlara göndereceğimi açıkladım.

Bu toplantıda 7 nci Kafkas Dağ Topçu Taburu subayı Kıdemli Üsteğmen Yermolov, subaylara; kendisinin yeniden tesis edilen Ermeni Taburunda hizmet etmek istemeyerek terhisini isteyen bir dilekçe yazdığını; başlangıçta kalması için onu ikna etmeye çalıştıklarını, kararlı bir şekilde kalmayacağını söylemesi üzerine, Albay Morel'in yazılı bir emir yayınlayarak, Kıdemli Üsteğmen Yermolov'un "aykırılık" yani diğer bir deyişle, subaylık vazifesi için hiç işe yaramaz ve zararlı biri olduğu gerekçesiyle, Cephe Karargâhı emrine görevlendirilmek üzere ilişğinin kesildiğini belirttiğini, ayrıca 24 saat içerisinde Erzurum'dan ayrılması konusunda talimat verildiğini söyledi.

Kendi işini mükemmel seviyede bilen ve birkaç muharip nişanı olan muharip bir subaya böyle davranılmıştı. Sadece kendince geçerli sebeplere dayanarak Ermeni askeri birliğinde çalışmak istememesi yüzünden, Albay Morel açıktan açığa Ermenilere duyduğu haddinden fazla bağlılığını ortaya çıkaran birkaç söz sarf etme ihtiyatsızlığına sebep olduğu için, onu karalamışlardı.

Doktor Zavriyev bu toplantıda, Rus subayları, şu konularda ikna etmeye çalıştı. Subaylar Erzurum'da kalarak Ermenilerin değil, tamamen Rusların işini yapmakta ve sadece Rusya'nın çıkarlarına hizmet etmektedirler. Ermeni halkı Rusya'ya sınırsız derecede mecburdur. İleride sadece Rusya'nın himayesi altında varlık gösterebileceklerdir. Ermeniler hiçbir surette Rusya'dan ayrılma niyetinde değillerdir. Ermeni halkı, Rus halkının bir parçasıdır. Bizzat Rusya'nın ekonomik ve siyasi menfaatleri barış imzalanıncaya kadar Erzurum'da bulunmamızı zorunlu kılmaktadır. Rus vatandaşları olarak ahlaki açıdan: "Siz Ermeniler ve Türkler kendi hesabınızı kendiniz görün! Birbirinizi mi kesiyorsunuz? Buyurun kesin. Şeytan görsün yüzünüzü. Bu sizin iç meseleniz. Biz Rusların burada yapacak işi yok." diyemeyiz.

Son olarak da, "Madem ki o kadar insanî ve o kadar ısrarlı bir şekilde sivil halkın katledilmesine son verilmesini istiyoruz, o zaman gerçek insanlığımızla biz, kudurmuş Ermeni ayak takımının Müslümanları Erzurum'da katletmesine izin vermemek için, Erzurum'da kalmaya mecburuz." dedi.

Doktor Zavriyev'in konuşması etkili olmadı. Bizzat kendisi bu toplantıdan sonra bana, meselenin ümitsiz olduğunu ve bütün subayların muhtemelen ayrılacaklarını ifade etti.

Erzurum'un Türkler tarafından alınmasını müteakip 10 gün kadar sonra bazı belgeleri okuma imkânım oldu. Bu belgelerde; Rus subaylarının yardımıyla Ermeni özerkliğinin tesis edilmesi hakkındaki şüphelerimizin hiç de asılsız olmadığını gördüm. Bu belgede Doktor Zavriyev, çok açık bir şekilde özerk bir Ermenistan kurma niyetinden bahsediyor. Belge, Zavriyev'in Erzurum'a gelmesinden önceki bir tarihi taşıyordu.

Rus subayların içinde buldukları ruh hâllerine dair yaptığı değerlendirmede, Doktor Zavriyev yanılmıyordu. Gerçekten de ayrılma isteğimiz, yüzlerimizden okunabiliyordu. Ermenilerin ne istediği, Rus subaylarının ne için onlara lazım olduğu açıkça görülüyordu.

Hepimiz sadece askerdik ve politikayla uğraşma niyetimiz yoktu. Ermenilerin partizan savaşını da kendi meselemiz gibi sayamazdık.

Antranik'in sözleri vaatten öteye geçmedi. Halk, onlara inanmıyordu. Pazarlar kapalıydı. Herkes korkuyordu. Şehrin Müslüman mahallesinde sokaklarda kimsecikler yoktu. Sadece Belediye binasının yakınlarındaki bir iki dükkân açtı. Gündüz saatlerinde birkaç Türk bir araya gelebiliyordu. Hiçbir Ermeni idam edilmemişti. Ermenilerin her zamanki planı şöyleydi: "Suçlular yok. Suçluyu gösterin. Derhâl yargılsın. Kimin suçlu olduğunu bilmeden nasıl cezalandırabiliriz ki?"

Buna karşılık Ermenilere, değişmez biçimde; Rus subaylarının şimdiye kadar cezasız kalmış birçok suçluyu onlara gösterdikleri; Rus subaylarının polis tarafından aranan Ermenileri bulmak zorunda olmadıkları; Ermenilerin gerçekten iyi niyetle suçluları bulmak istiyorlarsa çoktan ve muhakkak pek çoğunu bulabilecekleri cevabı veriliyordu.

Ermenilerin ikiyüzlülüğü, giderek daha da şiddetli bir şekilde itici geliyordu. Sivil halka yönelik münferit şiddetin ardı arkası kesilmiyordu, fakat bu gizli bir biçimde yapılıyordu. Ermeniler, faaliyetlerini şehirden, bizim göremeyeceğimiz civardaki köylere taşımışlardı. Şehre yakın köylerdeki Türkler kayboluyorlardı. Bu kayıpların nasıl ve nereye olduğunu bilmiyorum. Uzak köylerde ise halk, silahla kendini savunmaya başlamıştı.

Şehirde olacağı varsayılan ayaklanmanın önüne geçme perdesi altında, halk tutuklanıyordu. Albay Morel'e, tutuklananların hayatlarının ne ölçüde emniyette olduğunu sordum. Bu

tutuklamalarla, insanlar, Erzincan örneğinde olduğu gibi, organize bir şekilde koyun gibi boğazlanacaklar mı, diye imada bulundum. Çıkarılacağı düşünülen Türk isyanının tutuklanan elebaşlarının emniyetli konvoyla toplu hâlde en uzak cephe gerisine, Tiflis'e, sevk edileceklerini, bir kısmının ise ayaklanmaya karşı güvenli bir koz teşkil etmeleri maksadıyla Erzurum'da rehine olarak tutulacakları cevabını verdi.

Ermeni levazım birimlerinin kanun dışı hareketlerine dair raporlar gelmeye başlamıştı. Şöyle ki, alay personelinin iâşesi için yağ talebi ikmal sırasında reddediliyordu. Eğer elektrik bölüğü için bir talepte bulunulmuşsa, bu bölüğün bir zamanlar Antranik ile bir çeşit iyi ilişkiler kurmuş Başçavuşu gittiğinde, muhakkak yağ ikmal yapıyordu. Erzak deposu yöneticisi Ermeni görevli de güya, Antranik'in şekerleri kendi dairesinde tuttuğunu ve dağıtımını da bizzat kendisinin düzenlediğini gerekçe göstererek, Alayın istediği şekeri vermemiştir. Bu Ermeni görevli yazılı belge vermeyi de reddetmişti.

Cephe gerisinden lojistik destek hatlarını takip ederek gelen subaylar, lojistik destek hatlarında bir Rus subay için ne karnını doyurma ne de istirahat etme imkânı olmadığını, ancak bir Ermeni subayı için hem yiyecek hem de sıcak bir yer bulunduğunu belirterek, yakınıyorlardı.

Şubatın ortasında topçu subaylarına Ordu Karargâhının emri üzerine iki vagon verildi. Subaylar, eşyalarının bir kısmıyla ailelerinin bir bölümünü bu vagonlarla cephe gerisine tahliye ettiler. Geriye kalan ailelerin ve malzemelerin tahliyesi için üç vagon daha talep edilmişti. Bu isteğe Ordu Karargâhı tarafından, Karargâh Erzurum'dan ayrılmadan bir süre önce izin verilmişti.

Karargâh şehirden ayrıldıktan sonra, bu vagonların tahsisi işi uzadı. Sonunda Albay Zinkeviç tarafından, vagonların teslim edilmesi için yazılı müracaatta bulunuldu.

Bu belgeyi alan vagon tahsisatından sorumlu Ermeni memur veya subay, iki gün içinde vagon tahsis edilemeyeceğini bildirmişti. Daha sonra ne zaman tahsis edileceğini bildireceğine dair söz vermiş. Oysa Ermeni kaçaklar tahsisat işinde bizim önümüzde, öncelikli yere sahiptiler.

Araba katarlarında bizzat kendimiz ve Ruslar olmadan ailelerimizi ve eşyalarımızı arabalarla göndermekten sakınıyorduk. Zira, cephe gerisindeki lojistik hatları bile iyi silahlanmış Ermeni kaçaklar ve firarilerle doluydu. Buralar hiçbir surette emniyetli

değillerdi. Çünkü, muharebe sahasından ve gerçek askerlerden korkakça ve rezilce kaçan Ermeniler, tek başına yakaladıkları silahsız ihtiyar, kadın ve çocuklara sürü hâlinde saldırırken haddinden fazla cesur, fedakârlık derecesinde de gözü pektiler.

Bu sıralarda cephe gerisinden, birliklerin takviye edilmesi işi çok yetersizdi. Piyade birliklerinin morali hayli bozuktu. Ne üst rütbeli ne alt rütbeli hiç kimse komutanlarına itaat etmiyordu. Bölükler, Antranik gelmeden önce mevzilere gitmeyi reddediyorlar ve gitmiyorlardı. Şimdi gidiyorlar, fakat cepheden rezil bir biçimde firar ediyorlardı. Antranik'in bizzat kendisi onları kılıçla ve yumruk darbeleriyle mevzilere geri kovaladı. Rus subaylarının zorla tutulduğu birlikler de küçük ve kirli birer çete hâlini almışlardı.

Bilmiyorum, Antranik, askeri meselelerde çok bilgili birisi olabilirdi, fakat Albay Doluhanov tarafından bana iletilen Topçu birlikleriyle ilgili emirleri, anlamsızlıkları ve saçmalıkları ile sık sık beni hayretler içerisinde bırakıyordu.

Meselenin teknik tarafı, maiyetteki toplar için iyi eğitilmiş mürettebat, alt komuta kademesi için iyi personel, her şeyden önce yeterli sayıda iyi eğitilmiş ve kuvvetli piyade gerekli olduğu olguları hiç hesaba katılmaksızın, Antranik'in önderlik ettiği Ermenilerin tüm ümidinin Rus toplarında ve Rus topçu subaylarında olduğu görülüyordu.

Asıl amaçları çok açıktı: Kaçış sırasında toplarla örtü sağlamak. Gerçekte de aynen böyle oldu.

Trabzon'da barış görüşmelerinin başlaması devamlı erteleniyordu. Başlangıçta eski duruma göre 17 Şubatta yapılması kararlaştırılmış, sonra 20'sine, en sonunda da 25 Şubata ertelenmişti. Bu haberleri Erzurum Müfreze veya Kale Karargâhı vasıtasıyla alıyordum. Telgraf muhaberem yoktu. Her iki karargâhım da şehrin birbirine zıt istikametinde bulunuyordu. Kale karargâhının telefon muhaberesi neredeyse hiç çalışmıyordu. Bazen çalıştığında da hiçbir şey anlaşılıyordu. Bu yüzden günde iki kez bizzat Kale karargâhına gitmem gerekiyordu.

Albay Morel'den ve karargâhından aldığım bilgilere göre; cephede düzenli Türk birlikleriyle değil, bilakis kürt çeteleriyle ve aralarında Türk Ordusunun 1916 yılında Erzurum'dan ayrılışı sırasında burada kalmış pek çok eğitilmiş askerin de bulunduğu, civar köylerde isyan etmiş gruplarla karşı karşıya olduğumuzu anlıyordum.

Bu kürt çetelerin, aralarında askerlerin de bulunduğu yerel halkın nefsi müdafaa maksadıyla teşkil edildiği, buraya gelen birkaç Türk subayı ile asker eğitmen tarafından askeri bir eğitimden geçirildiği tahmin ediliyordu.

Saldıranların ellerinde sadece Ermeniler tarafından Erzincan'dan geri çekilirken bırakılmış iki Rus Dağ Topu bulunduğu hesap ediliyordu. Keşif sonuçlarına göre kürtlerin Famski, Erzincan ve Oltu istikametlerinden saldırması gerekiyordu. Cephe gerisinden, Kars yolundan ve Palandöken'den de gelmeleri muhtemeldi. Albay Morel, nedense başlıca tehlikenin Oltu istikametinden geleceğini değerlendiriyordu.

Keşif faaliyetleri, bana göre, Ermeniler tarafından berbat bir şekilde yapılıyordu. Atlı birlikler, keşif faaliyetleriyle değil, daha ziyade köylerde soygun ve katliam, köylülerin hayvanlarını çalmakla meşguldü. Keşif raporlarında sık sık yalan söylüyorlardı.

Eğer keşif müfrezesinden 2000 kişilik düşman kuvvetinin saldırdığı bilgisi alınmışsa, gerçekte orada 200 kişiden daha az bir kuvvet olduğu ortaya çıkıyordu.

300-400 kişilik keşif müfrezesinin üstün düşman kuvvetleri tarafından çembere alındığına ve birliğin kuşatmayı yarmayı başardığına dair bir bilgi alındığında ise müfrezenin bir ölü ve bir yaralı kaybı olduğu ortaya çıkıyordu.

Bir gün gündüz vakti, Ermeni bir subay, telefonla topları korumakla görevli askerlerle müfrez görevde bulunduğu topçu muharebe sahasından, 400 kişilik silahlı bir müfrezenin üzerlerine doğru hareket hâlinde olduğunu telefonla rapor etmişti. Gerçekte ise tam karşıdaki köyden silahsız iki kişinin geldiği ve bir süre sonra da geri döndüğü anlaşılmıştı.

Ermenilerin Erzincan'dan kaçışlarından Erzurum'un Türk birliklerince alınmasına kadar geçen süre zarfında, saldıran Türk güçlerinden, şu ana kadar bildiğim kadarıyla keşif birlikleri sadece bir süvari ele geçirmişlerdi. Ben bu kişiyi bizzat görmedim. Kuvvetle ihtimal bu talihsizin ya ayakları donmuştur ya da bir başkasının yardımını olmaksızın yürüyemeyecek durumdadır.

İkinci toplantıdan sonra bana, Alaydan terhis edilip Rus Kolordusuna, başka komutanların emrine ve diğer milliyetlerden askerlerin bulunduğu birliklere atandırılma isteklerinin yazılı olduğu birkaç dilekçe sunulmuştu.

Albay Morel'e; muhtemelen pek çok Rus subayının belki de hepsinin Erzurum'dan gidebileceğini rapor ettim. Kıpkırmızı kesildi ve zorla da olsa, Divan-ı Harp kararlarıyla da olsa buna müsaade etmeyeceğini söyledi. Ona, topların hâlâ benim subaylarımın elinde bulunduğunu, şiddete karşı toplarla cevap verilebileceğini, mevcut şartlarda hükûmet kararnamesine dayanarak gitmenin, herkesin kanuni hakkı olduğunu ifade ettim.

Albay Morel'e hiçbir subayın kendiliğinden gitmek istemediğini, herkesin hakkından istifade etmek için kanuni izin istediğini, aksi taktirde kanunî görevlerinin başında kalan bizlerle, daha önceden kendiliğinden giden kimseler arasında hiçbir fark olmayacağını izah ettim. Durum şimdi öyle karmaşık bir hâl almıştı ki, vicdan ve görev şerefi, burada kalmaya müsaade etmiyordu.

Albay Morel, gitmek için hiçbir kanuni hakkın olmadığını, gitmek isteyenlere, bunu denemeye kalkışmaları hâlinde, Kıdemli Üsteğmen Yermolov'a verdiği gibi sicil vereceğini söyledi.

Albay Doluhanov'un Tiflis'te ve Batum'da pek çok istekli subay olduğunu belirtmesi üzerine, istemeyen kişileri kalmaya zorlamanın anlamsız olduğunu söyledim. Albay Morel; gelen İngiliz subaylarından, Erzurum'da kendi emrine görevlendirilmesi için 60 İngiliz topçu subayı gönderilmesini rica ettiğini ve bu konuda kendisine söz verildiğini açıkladı.

Bu konuşma yapılırken, Erzurum istasyonunda paralı olarak istasyon şefliği görevini yürüten bir Rus veya muhtemelen Polonyalıyı hiçbir para karşılığı görevde kalmak istememesi üzerine tutukladıklarını ve zorla kalmaya mecbur ettiklerini öğrendim.

Tabur komutanlarına, mümkün mertebe topçu karargâhı yakınlarına, bütün subaylar dahil olmak üzere taşınmalarını, emirleri daha iyi iletebilmek ve her ihtimale karşı, bir şey olması durumunda, dağınıklığa ve tuzaklara düşülmemesi maksadıyla, subayları kendi yakınlarında gruplandırmaları emrini verdim.

Kıdemli Üsteğmen Yermolov'dan, Erzurum'dan ayrılmadan önce, Sarıkamış'ta, Ordu Kurmay Başkanı General Vişinski'ye uğrayarak, burada hangi şartlarda bulunduğumuzu, Ordu Komutanından bir an önce bizleri Ermeniler arasındaki bu düzmece hâlimizden kurtarması için girişimde bulunmasını istediğimizi anlatmasını rica ettim. Aynı şekilde durumumuzu Topçu Başkanı General Gerasimov'a da aktarmasını söyledim. Yermolov, 25 Şubatta gitti.

Galiba 24 Şubatta Erzurum üzerinde bir Türk tayyaresi görünmüş, keşif yapmış ve geri dönmüştü. Bundan, düzenli Türk birliklerinin şu sıralar Erzincan'da ve hatta Mamahatun'da¹⁶ bulduklarına hükmettim.

Bu günlerde Albay Morel, Türklerin Erzurum'un temizlenmesini talep eden bir "bildiri" gönderdiklerini söylemişti. Erzurum'un Türkler tarafından alınmasından sonra Kolordu Komutanı Kazım Bey¹⁷ ile görüşmemde; bunun hiç de bir bildiri olmadığını, bilakis kendisinin, yani Türk Kolordu Komutanının gerçek bir mektubu olduğunu öğrendim.

Eğer, Türklerin isteği bizce kabul edilseydi ve bu mektuba anonim, illegal bir yazı gibi bakmamız gerekseydi bile, her hâlükârda Albay Morel, beni yanıltmak ve resmi bir mektubu, düzenli Türk Kuvvetlerinin komutanı tarafından imzalandığını gizleyerek, "bildiri" diye adlandırma hakkına sahip değildi.

24-25 Şubatta, Kale karargâhının bilgilerine göre, cephede durum endişe verici değildi. Tekederesi¹⁸ yakınlarında, oraya gönderilen müfreze tarafından tutulan bir kürt grubunun bulunduğu haberi geldi. Ilıca yakınlarında Erzurum'dan yetişen kuvvetler, güya birkaç verst (1,06 km.) geride düşmanı püskürtmüşler.

26 Şubatta, Erzurum'dan Tekederesi'ne giden Ermeni müfrezesinin kuşatıldığı, darmadağın edildiği ve geriye kalanların rezilce kaçtıkları; Ilıca müfrezesinin de neredeyse koşar adım geri çekildiği ortaya çıktı.

Albay Morel, taarruz eden Türk kuvvetlerine topçu ateşi açılması konusunda bana sözlü emir vermişti fakat, hiçbir yerde taarruz eden kimse görülüyordu. Harput yolunda, panik hâlinde, dağınık vaziyette geri çekilen Ermeni sürüsü koşuyordu. Trabzon yolunda ise Ermeniler,

---

¹⁶ Bugünkü adı Tercan olan Erzincan merkeze bağlı ilçe.

¹⁷ Kâzım (KARABEKİR), 1882 yılında İstanbul'da doğmuş, 1902 yılında Harp Okulu'nu, 1905'te de Harp Akademisi'ni bitirmiştir. 1 nci ve 6 ncı Ordu Kurmay Başkanlıkları, 18 nci Kolordu, 2 nci Kolordu, 1 nci Kafkas Kolordusu, 14 ncü ve 15 nci Kolordu Komutanlıkları, 14 Haziran 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığı görevlerinde bulundu. 21 Ekim 1923'te 1 nci Ordu Müfettişliği'ne atanmakla beraber aynı zamanda milletvekili olduğundan, Büyük Millet Meclisi kararıyla 19 Aralık 1923'te izinli sayılmıştır. TBMM'nin I nci ve II nci devrelerinde Edirne Milletvekili, V nci ve VIII nci devrelerinde de İstanbul milletvekili olmuştur. 1946-1948'de TBMM Başkanlığı yapmıştır. 25 Ocak 1948'de vefat etmiştir. Askerî, siyasî, tarihî mahiyette pek çok konferans ve eserleri vardır. Bunlardan 44 kadarı basılmıştır. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, s.177-179.

¹⁸ Erzurum merkeze bağlı köy.

sefer hâlindeki gibi konvoy hâlinde hiçbir yerde durmayarak ve açılmayarak sakin bir şekilde geri çekiliyorlardı.

Öğleden sonra, düşmanın 6 verst uzaklıkta, Gez köyünün¹⁹ yakınlarında olduğu anlaşıldı. Benim değerlendirmeme göre, mevcudu en az 1.500 civarında olan birlikler görünmeye başladı.

Sayı önemsizdi fakat, bunlar hiç talim görmemiş kürt eşkıya izlenimi vermiyorlardı. Eğitim gördükleri, disiplinli bir şekilde sevk ve idare edildikleri görülüyordu. Sadece bir miktar yaya ve süvari döküntüsü, bunların düzenli birlikler değil, organize olmuş kürtler olabileceğini düşündürüyordu.

Ricat edenlerin hâli acıklı ve insanı çileden çıkaracak şekilde rezildi. Kâh yolun yakınlarında kısa kaygan bir zincir gibi dağılıyorlar, kâh yeniden toplanıyorlardı. Korku ve endişenin hâkim olduğu görülüyordu. Antranik, giderek dağılan bu kaygan zincirin önüne geçti. O oradayken ricat edenler biraz doğruldular, fakat yeniden sağa sola yattılar ve artık bir daha kalkmadılar.

Topçu ateşimiz akşama kadar devam etti. Karanlığın basmasıyla birlikte ateş sona erdi. Kürt saldırılarına karşı savunmanın başlamasıyla birlikte, ayrılmayla ilgili her türlü konuşmanın bir kenara bırakılıp, her subayın muharebenin durumunun kendisinden talep ettiği her şeyi şerefli bir şekilde ifa etmesiyle bu meseleyi nasıl değerlendirdiğimiz kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Herkes, şimdi ayrılmanın, adımızın ebediyen korkaklık ve hainlikle anılacağı anlamına geleceğini çok iyi biliyordu. İlk saldırıların üstesinden gelmek lazımdı.

Bugün, Ermeni birliklerinin topçu tahsisinden ve muharebede onun desteğinden faydalanma hususunda ne anladıklarını öğrendim. Büyük Kiremitli müstahkem mevkisindeki toplarım, tamamı Harputkapı istikametinde sıkışan ve toplara örtü sağlamak için asla ileri hareket etmek istemeyen piyadenin bir verst önündeydi.

Aynı gün, ayrıca, Tekederesi'nden korku ve panik hâlinde kaçmakta olan askerlerin, yine beraberlerinde bir şeyler götürmeyi, önlerine çıkan köylerdeki halkın hayvanlarını çalmayı, yollarının üzerinde karşılarına çıkan silahsız, münferit sivil halkı öldürmeyi unutmadıkları da dikkatimi çekmişti.

Düşmanın şehre yaklaşması, anlaşılan, karargâh için beklenmedik bir şekilde gerçekleşmişti. Muharebe için tertiplenme

---

¹⁹ Erzurum merkeze bağlı köy.

konusunda hiçbir şey yayınlanmamıştı. Belki yayınlanmış olabilirdi, ama sizi temin ederim ki, benim elime geçmemişti. Daha önceden dışarıdan alarm verilmesi durumunda, piyade tarafından şehrin ana hattının ele geçirilmesi çizelgesinin hazırlandığını duymuştum, fakat bu çizelge de bana ulaşmamıştı.

Benim görevim kürtleri, top atışı mesafesinde şehrin müstahkem hattından uzakta tutmaktı. Arazide ise, piyade ile birlikte benim emir komutama girmeyen dağ topları vardı.

O gün ve öncesi gün, polis, şehir genelinde sadece iş görebilecek durumdakileri değil, aynı zamanda ihtiyar ve sakat Türk erkeklerini de topluyordu. Sorulan sorulara, karla kapanmış demiryolunu temizlemek için işçi toplandığını belirterek cevap veriliyordu.

Akşamleyin, bir Ermeni öğrencinin komutasındaki bu devriyelerden birinin, gündüz vakti, ben evde yokken, kapının üzerinde benim evimin olduğunu gösteren yazıya rağmen, arama yapmak için dairemin kapısını zorladığını öğrendim. Dediğine göre, öğrenci bu evde kimin oturduğunu bilmiyormuş. Ev sahipleri tarafından gösterilen kararlı protesto ve şiddetli karşı koyma sonrasında bu öğrenci, bu kendini bilmez küstah, karıma kaba saba laflar etmiş, ev sahibim yaşlı Türk'ü ve hizmetkâr kürtleri almaya cesaret edemeden defolup gitmiş. Öğrencinin ifadelerine göre, bu münasebetsizlik, Antranik'in emrini yerine getirirken meydana gelmiş.

Bunu öğrenince, ev sahibime eğer Ermeniler bir kez daha ev halkını götürmek için gelecek olurlarsa, benim himayeme geçebilmesine imkân tanımak için, kendi dairesinden benim daireme bir geçit yapması talimatı verdim. O da bunu yaptı ve ayrıca bir de komşusundan benim daireme geçit yaptı.

Bugün akşamleyin, Antranik'in dairesine, askeri konseye çağırıldılar. Oraya Teknik ve Seferberlik Kısım Amiri Yüzbaşı Joltkeviç ile birlikte gittim. Kendisini son zamanlarda, benim hareketlerimin ve Antranik'in karargâhıyla yaptığım görüşmelerin bir şahidi olsun diye, daima yanımda götürüyordum.

Oraya gittiğimde, konsey toplantısının bensiz başlamış olduğunu öğrendim. Anlaşılan benim fikirlerim ilgilenmeye değer görülmemişti. Odada; Antranik, Dr.Zavriyev, Albay Zinkeviç, Albay Morel, Albay Doluhanov ve birkaç kişi daha vardı. Albay Zinkeviç, bana Ordu Komutanının telgrafını okudu. General Odişelidze bu telgrafıyla; Türk Ordusu Komutanı Vehib Paşa'nın kendisini şifreli telgrafla, Türk

birliklerine Erzurum'a taarruza başlama ve ele geçirme emri verdiği hususunda bilgilendirdiğini anlatıyordu. Akabinde, General Odişelidze müstahkem mevkinin tüm toplarının imha edilmesini ve geri çekilmesini emrediyordu.

Bana, Antranik imzasıyla topları imha etmem konusunda yazılı bir emir verilmişti. General Odişelidze, topların imhasına dair emir vereceği sözünü tutmuştu, fakat emir geç kalmıştı. Topların bir kısmı artık imha edilemezdi. Zira Türk kuvvetleri tarafından bu topların bizimle irtibatları koparılmıştı. Yine de elimizde daha imha edebileceğimiz toplarımızın, yarıdan fazlası kalmıştı. Ayrıca toplardan sökülmüş tüm kama ve nişangâh tertibatları öylece duruyordu. Bunların hepsini işe yaramaz bir hâle getirebilirdik. Bunları yapmak için iki üç günlük zamana ihtiyaç vardı.

Antranik devamlı surette Ermenice bağırıp çağırıyor, küfrediyor ve birilerine lanet okuyordu. Doktor Zavriyev onu sakinleştirmeye çalışıyor ve bize; Antranik'in cephe gerisinde oturup duran, Erzurum'a onbinlerce asker gönderme imkânları mevcutken şu ana kadar sadece üç-dört bin asker gönderen, hiçbir surette cepheye gitmek istemeyen ve Ermeni halkını ve Ermenistan'ı satan Ermeni yöneticiler ve devlet adamlarına lanet okuduğunu ve küfrettiğini anlatıyordu.

Sonunda Antranik kararını açıkladı: Erzurum'da iki gün daha tutunmak; bu süre zarfında mümkün olan her şeyi tahliye edip ondan sonra geri çekilmek. Antranik, varlığımızdan hiç mi hiç sıkılmayarak bizim hazır bulunduğumuz bir ortamda üstünü çıkardı, elini yüzünü yıkadı, pijamalarını giydi, sanki hiç biz burada değilmişiz gibi yatağına yattı.

Doktor Zavriyev'i şehirde kundaklamaların ve yangınların başladığı konusunda bilgilendirdim. Bizzat kendi gözlerimle biraz önce yolda kimsenin söndürmediği, yanmakta olan bir dizi dükkân gördüğüme işaret ettim. O, yangınların söndürülmesi emrinin verildiğini ve gereken tedbirlerin alındığı cevabını verdi.

Doktor Zavriyev'e hangi maksatla polisin Müslüman halkı topladığını ve bir yerlere götürdüğünü sordum. O, demiryolunun temizlenmesi için toplandıklarını söyledi. Neden bu toplama işleminin şimdi, karanlıkta, geceleyin yapıldığını ve çalıştırılmak için özellikle çalışmayacak durumda olan ihtiyarların ve sakat insanların götürüldüğünü şaşkınlık içinde sormam üzerine, bu hususta hiçbir şey bilmediğini, fakat araştıracağını ifade etti.

Daha önceden Dr. Zavriyev ile, sivil halka uygulanan şiddet meselesi hakkındaki yaptığımız konuşmalardan sonra söylediklerimin onda şiddete, katliama müsaade edilmemesi için yeterince kaygı ve endişe uyandırması gerektiğini düşünüyorum. Zira o, daima bir hükûmet üyesi olarak, Ermenilerin sivil Müslüman halkla, en kusursuz biçimde ve hukuk çerçevesinde ilişkiler tesis etmesini istiyor ve buna gayret ediyordu.

Bu tür münasebetleri sadece onda değil, aynı zamanda Erzurum'da bulunan Ermeni aydınlarından farklı kişilerde de gözlemliyordum. Elbette onların akıllarında neler olduğunu, hareketlerinin neler olduğunu bilmiyorum, fakat bu kişilerin sözleri, münasebetsizlikler ve katliamlara müsaade edilmemesine daima içten bir istek duydukları izlenimi veriyordu. Diğer Ermenilerin içgüdülerini Dr. Zavriyev, benden daha iyi bilse gerekti, ama bilemiyordu.

Antranik, yatağına iyice yerleştikten sonra diğer odaya geçtik. Kendi aramızda Antranik tarafından verilen görevlerin ifasına ilişkin meseleleri görüştük ve dağıldık.

İki gün daha tutunma vazifesi olağan dışı veya olağanüstü gözüküyordu. Zira, önümüzde tel engelli mükemmel siperlerle, ilerimizde şehir kale duvarıyla ve nihayetinde üç değilse bile en az iki misli fazla sayıdaki savunma gücüyle rahatlıkla ve kolayca iki değil, kırk iki gün ve sadece kürt saldırılarına karşı değil, düzenli birliklere karşı da tutunulabilirdi.

Kürt saldırılarını püskürtme konusunda tamamen haklıydık, zira Türk Hükûmeti, daha barış akdedilmesi sırasında, kürtlerin kendisine itaat etmediğini ve onları savaşmamaya zorlayamadığını ifade etmişti. Dolayısıyla, kürtlerden korunmamız ve savunmamız konusundaki kaygı, bizim omuzlarımıza yüklenmişti.

Geri dönerken, yukarıda bahsettiğim yangınların gerçekten söndürüldüğünü ve yayılmalarının engellendiğini gördüm. Şehire dışarıdan bakıldığında hâlâ etraf sakindi. Bir katliam kıvılcımı ihtimali tehlikesinin olmadığı görülüyordu.

Topçu karargâhına döndüğümde, hemen topların işe yaramaz hâle getirilmesi konusundaki bütün emirleri verdim. İki gün içinde hepsi imha edilebilirdi. Subaylarımdan, piyadenin karanlıktan istifade ederek araziden çekildiklerine dair bilgiler alıyordum. Uzunca bir uğraş sonrasında nihayet telefonla Albay Morel'e ulaşıp alınan raporları bildirmeyi başardım. Bana, buna karşı tedbirlerin alındığını, yedek ve

takviye birlikler gönderildiğini, endişeye mahal verecek bir durum olmadığını anlattı.

Saat bir gibi eve döndüm ve yattım. Geceleyin iki üç sularında, şehirde etrafta tek tük silah sesleri işitiliyordu. Bir yerlerde tomruklarla vurularak kapıların kırıldığını duydum. Sokaktan geçen, gündüz vakti de dolaşan ve insanları zorla götüren orta büyüklükteki Ermeni müfrezelerinkine benzer, ayak sesleri ve insanların gürültüleri geliyordu. Hiçbir yerden yardım sesi gelmiyordu. Ermenilerin hummalı bir şekilde sivil halkı tutukladıkları, belki de katliama hazırlandıkları izlenimini edinmiştim.

Etraflıca durum değerlendirmesi yaptıktan sonra şu karara vardım: Birincisi, biz Türklerle şerefli bir şekilde çarpışırken ve Erzurum'a göğsümüzle siper olurken, bu kana susamış ve korkak "özgürlük savaşçıları" Ermeniler, bizim sırtımızdan yaptıklarıyla, bizi alçakça aldatıyorlardı. Tüm dünyaya sadece kendilerini değil, fakat aynı zamanda, Rus subaylarının adını da rezil etme kaygısı gütmeyen savunmasız ihtiyar, kadın ve çocukları kesmeye başlamışlardı. Bu konuda bilgi sahibi olmayanlar, alçakça faaliyetlerini gerçekleştirmelerine yardım etmeleri için Rus subaylarının Ermenilerle anlaşmalarını düşünebilirlerdi. İkincisi ise, şimdi düzenli Türk birlikleri saldırıyor olabilirdi. Eğer hâlen yoksalar bile, sabaha karşı veya gündüz gelebilirlerdi. Düzenli Türk birlikleriyle savaş ise, ne Ordu Komutanının planlarında, ne bizim vazifelerimiz arasında, ne tahminler arasında ne de mevcut barış şartlarında asla yer almıyordu.

Buna uygun olarak şöyle bir karar aldım: Şafakla birlikte Albay Morel'e gidip, Ermenilerden bir an önce katliamlarını durdurmalarını talep etmesini teklif etmek; şayet bunu yapmaya gücü yetmeyecekse, o zaman topların bir kısmının Ermenilere karşı çevrilmesini gerek tehditle, gerekirse de ateş açarak onları bunu yapmaya mecbur etmek. Sonrasında ise muharebeye son verip milletvekillerini göndermeyi, Türklerle Erzurum'un kan dökülmeden iki gün içinde temizleneceğine dair anlaşmalarını sağlamayı önermek.

Ermeniler ricat ederken, Müslüman halkın tam mânâsıyla emniyet altına alınabilmesi içinde bir plan geliştirilmeliydi. Örneğin, Rus subaylarından ve burada kalan az sayıdaki Rus görevli ve askerlerinden müstakil bir müfreze oluşturmak. Türklerden kurulu orta büyüklükteki bir müfrezeyi Rus subaylarına yardım etmeleri için veya onların emrine vermek.

Şafakta, Yüzbaşı Joltkeviç ile birlikte Albay Morel'e gittik. Yolda, sahra topçu silah deposunun yakınlarında depo sorumlusu Yedek

Subay Bagratunyanets'den, ricat emri alındığını ve kendisinin depoyu imha etmek istediğini, fakat Albay Morel'in depoyla ilgili yapılacak işlerin benim tarafımdan belirleneceğini söylediğini, öğrendim. Böyle bir ifadeye şaşırılmışım. Zira bu depo kati surette bana bağlı değildi. Bilakis, Albay Doluhanov'un sorumluluğundaydı.

Yedek Subay Bagratunyanets'e, silah deposunun imha edilmesinin lüzumsuzluğunu, şehrin sivil halkına amaçsız bir sertlik gösterisi olacağını; bize, Rus topçularına ihanet edildiğini, zira ricat emrinden haberdar olmadığımızı; hepimizin şu anda deponun yakınlarında bulunduğumuzu ve bir patlama yaşanması durumunda amaçsızca öleceğimizin kaçınılmazlığını izah ettim. Anlattıklarım işe yaradı ve depo imha edilmedi.

Albay Morel'in karargâhına yaklaştığımızda herkesin kaçtığını gördük. Karargâhın karşısında bulunan, içinde birtakım Ermeni kurumlarının yer aldığı Amerikan Konsolosluk binası yanıyor. Her şey alevler içinde kalmıştı. Karargâhın ön tarafında son haddine kadar yüklenmiş bir kamyon ve birkaç tane yüklü at arabası harekete hazır vaziyette bekliyordu. Albay Morel ve Albay Torkom atlarına binmişlerdi. Gitmek için hazırdılar. Saat sabahın 7'siydi.

Durumun ne merkezde olduğu ve şimdi ne yapılmasının planlandığını sormam üzerine Albay Morel, sabahın 5'inde geri çekilme emri verildiğini söyledi ve şu ana kadar emri almayışıma şaşırıldığını ifade etti.

Korktuğum başıma gelmişti. Rus subaylarının ve toplarının himayesinde kaçıyorlardı. Rus subayları muharebede elleriyle topları doldurup, tevcih edip, saldıran düşmanı durdururken, Ermeni "savaşçılar" onların gerisinde rahatça silahsız insanları katlediyor ve hiçbir tehlikeye maruz kalmadan soyuyorlardı. Eğer gelmemiş olsaydım, hiçbirimiz geri çekilme emrinin çoktan verilmiş olduğunu öğrenemeycektik.

Daha önceden, çok ehemmiyetsiz olaylarda bile bir subay göndererek emirler hakkında beni bilgilendirirlerdi, fakat şimdi bunu yapamamışlardı.

İlk iş olarak Mecidiye Müstahkem Mevkisine gitmeyi ve oradan, paltolarına ve hücum yeleklerine sıkı sıkıya sarılmış vaziyette Kars yolu üzerinde kaçmakta olan Ermeni kahramanlara(!) bizi aldatıp, bana ve subaylarıma verilen topları imha etme emrini yerine getirmemize imkân tanımayıp, hemen arkamızda iğrenç katliamlar düzenleyerek gerek şahsımı, yaşlı muharip bir subayı, gerekse maiyetimdeki

subayları aldattıkları ve rezil ettikleri için şarapnelle iyice bir teşekkür etmeyi düşündüm.

Sadece, aralarında bu meseleyle hiç ilgisi olmayan insanların hiç suçları yokken mağdur olabilecekleri düşüncesi beni durdurmuştu. Erzurum'da hâlen namuslu Ruslar, diğer milliyetlere mensup insanlar, kadınlar ve çocuklar bulunuyordu.

Vakit geçirmeksizin topçu karargâhına geri dönmek üzere yola koyulduk. Şehirdeki sokaklar, akılları başlarından gitmiş, panik içinde kaçışan Ermeni asker sürüleriyle doluydu. Ermeni subayları göremiyordum. Yol, baştan aşağı, kaçarken bırakılmış eşyalarla – paltolar, askeri teçhizatlar, yiyecekler – doluydu.

Kaçmakta olan insan ve araba selinin arasından geçmek imkânsızdı. Başka yollardan geçmek istedik. O tarafa döndük, fakat burada bizi yoğun bir tüfek atışı ve insan feryatları karşıladı.

Sokakta ne olup bittiğini göremiyordum. Sokağın dönemece engel oluyordu. Sadece dönemeçte bütün sokaktaki karların üzerinin kanla kaplı olduğu görülüyordu. Burada bir çatışmanın devam ettiğini düşünerek geriye dönme emri verdim. Tekrar kavşağa geldiğimizde arabamızı bıraktık ve yolun yarısından itibaren yürüyerek gitmeye başladık.

Bu sırada, silah sesleri ve insan feryatlarının geldiği sokaktan atının üzerinde, şehir polis müdürü olan Ermeni çıktı. Onun orada olduğunu anladım. Sonunda tahminlerim doğrulanmıştı.

Topçu karargâhına dönünce, piyadeyle birlikte geri çekilme emrimin tüm bataryalara iletilmesini emrettim. Ayrıca topçu subaylarının gitmesi için nakliye araçları verilmesini de emrettim. Bir süre sonra topçu karargâhının nakliye araçlarının tamamı, Hizmet Bölüğü Komutanının dikkatsizliği yüzünden daha gecedan kaçırıldığı anlaşıldı. Başlarında geceleyin bir subayın nöbet tuttuğu alay nakliye araçları ise, şimdi kaçırılıyordu. Avlu kapısından çıkan seyisler topçu karargâhına gelmeden, Kars kapı istikametine dönmüşler ve dört nala kaçmaya başlamışlardı.

Üzerlerinde baştan aşağı fişekler takılı bir hâlde, delice bir korku içerisinde kaçan Ermeni askerleri, bu üstü kapalı yük arabalarına tutunup binmeye çalışıyorlardı. Bazıları koşulu atların koşumunu açıp, bunların üzerine ikişer kişi biniyor ve panik içinde böğürerek şehirden uzaklaşıyorlardı.

Yolda bıraktığım arabayı da zorla alıp götürmek istemişler ancak arabacı karşı koyunca, ona ateş edip bir atı yaralamışlar, fakat yine de arabayı alamamışlar.

Elliyeye yakın nakliye arabasından, ancak iki üç üstü kapalı atlı araba tutulabilmişti. Bunlardan da birkaç subay istifade edebilmiş, araçlar çabucak yüklenmiş ve ayrılmışlardı.

İki yük arabası ve iki fayton daha kalmıştı. Bunlardan da istifade edip gidilebilirdi, fakat bu sırada kaçmakta olan son Ermeniler, terk ettikleri boş sokaklarda panik hâlinde düşüncesizce, seri bir şekilde ve gelişigüzel ateş açıyorlardı. İster istemez bu niyetimizden vazgeçmek ve evde saklanmak zorunda kaldık. Türkler, bize ve ailelerimize, kürtlere karşı güvenlik garantisi veriyorlardı.

Sonradan anlaşıldı ki, eğer Ermenilerin şehirdeki tüfek atışlarına aldırış etmeyerek gitme girişiminde bulunsaydık bile, her hâlükârda bunu başaramayacaktık. Zira, Karskapının bu sırada irtibatı kesilmişti. Kıdemli Üsteğmen Mitrofonov bu işe kalkışmış, fakat buranın yakınlarında oturmasına rağmen, yoldan geri dönmek zorunda kalmıştı.

Bir süre sonra Türk birliklerinin şehre girdiğini öğrendik. Sadece kürtlerle değil, aynı zamanda düzenli birliklerle de muharebe ettiğimizi kesin kes öğrenmiş olduk.

Cesur Ermeni piyadesinin(!) geceleyin, karanlıktan istifade ederek neredeyse tamamının araziden kaçtığı ve can havliyle Kars yoluna düştüğü ortaya çıktı. Kaçış, bir fırtına hâlindeydi. Fırtına bile, bu kadar kısa sürede Erzurum'u, bizzat kendilerinin temizlediği gibi, Ermenilerden temizleyemezdi.

Savunma hatlarında ve şehirde, neredeyse hiç ölü ve yaralı Ermeninin kalmamış olması gerçeği, her şeyden ziyade, onların nasıl dimdik savunma yaptıklarını ve nasıl uzun süre direndiklerini çok iyi anlatmaktadır. Erzurum'da neredeyse, sadece Rus topçu subaylarının esir alınmış olması gerçeği ise, Ermenilerin yüksek cesaretine ve asaletine bundan daha kötü şahitlik edemez.

Erzurum'a düzenli birliklerin girdiğini öğrenince, burada bulunduğumu bildirmek üzere yaverimle birlikte yola koyuldum. Burada, Rusya'nın, Türkiye ile barış imzaladığını öğrendik.

Karargâha gidip gelirken ve ayrıca takip eden günlerde pek çok Türk sokaklarda üzerime atılıyor, ellerimi öpüyor ve her vasıtaya başvurarak minnettarlıklarını ifade ediyorlardı.

Eğer Erzurum'da Rus subayları olmasaydı, o zaman Türk birlikleri belki de şehirde, geldiklerinde sağ kalan bir tek Türk bulamayacaklardı hükmüne vararak, Rus subaylarına da aynı şekilde davranıyorlardı.

Şimdi, Ermenilerin kaçmadan önce Erzurum'da neler yaptıklarını ve ne kadar silahsız, yaşlı, kadın ve çocuk öldürdüklerini öğrenince, eski Romalı tarihçi Petroni'nin haklarında: "Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayakları üzerinde yürürler." dediği; Rus şairi Lermontov'un da bir şiirinde isabetli bir şekilde; "Sen kölesin, sen korkaksın, sen Ermenisin" diyerek karakterize ettiği bu kişilerle gitmeme izin vermediği için Tanrı'ya teşekkür ediyorum.

Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki Topçu Başkan Vekili ve Erzurum 2 nci Ermeni-Rus Kale Topçu Alayı Komutanı, Harp Esiri

Yarbay Tverdohlebov

16/29 Nisan 1918

Erzurum